

Neoliberal Küreselleşme Sürecinde Türkiye’de ‘Yerel’ Sermaye: Gaziantep, Denizli ve Eskişehir’den İzlenimler

Pınar Bedirhanoğlu - Galip L. Yalman

1. Giriş

Günümüzde dünya kapitalist sistemi, egemen paradigmaları derinden sarsan bir kriz sürecinden geçerken, son otuz yıllık döneme damgasını vurmuş olan neoliberal küreselleşme ve buna bağlı olarak gündeme gelen sermaye birikim stratejilerinin yerel düzeyde irdelenmesi, güncel gelişmelerin, olası dönüşüm ve açılımların tartışılması açısından ayrı bir önem kazanmıştır.

Neoliberal küreselleşme-yerelleşme süreci içinde yerel düzeyde yaşanan toplumsal dönüşümler, ilgili akademik yazında genellikle ya ölçeksel/mekansal değişimlerin ya da sermaye birikim süreçlerinin işlevsel sonuçları olarak kuramsallaştırılmaktadır. Ölçek/mekan vurgusu üzerinde yükselen yaklaşımlar, iletişim alanında yaşanan teknolojik gelişmeler nedeniyle 1980’lerden bu yana çok uluslu şirketlerin üretim örgütlenmelerinde önemli mekansal dönüşümler yaşandığını, bu çerçevede ulusal düzeyli üretim örgütlenmelerinden ulus-altı örgütlenmelere geçildiğini ileri sürmektedirler.¹ Küreselleşme-yerelleşme sürecinde yaşanan toplumsal dönüşümleri, değişen sermaye birikim koşullarına referansla açıklayan eleştirel yaklaşımlar ise daha çok, ölçekler arasında emeğe göre daha büyük bir hareketliliğe sahip olan sermayenin, işçiler arasındaki rekabeti sertleştirdiğinin ve emeği bölüp disipline ettiğinin altını çizmektedirler.² Aynı süreç liberal çalışmalar tarafından, yatırımların verimliliğini ve etkinliğini artıracak olumlu bir gelişme olarak değerlendirilmektedir.³

Bu tartışmalarda, “küresel olan” genellikle piyasa disiplini içinde farklı ölçeklerde rekabet edebilen sermayelerin birikim stratejileri ile özdeşleştirilmektedir. Bölgelerin tarihsel ve kültürel özgüllüklerine referansla tanımlanan “yerel” dinamikler

1 Türkiye’de yaşanan sürece ölçek/mekan vurgusu üzerinden yaklaşan iki çalışma için bkz. Eraydın (2002) ve Köroğlu ve Beyhan (2003).

2 Türkiye’deki dönüşümü sermaye birikimine referansla çözümleyen eleştirel bir çalışma için bkz. Ataay (2005).

3 Benzer bir yorum için, bkz. Gough (2004: 190-194).

ise farklı bakış açılarına göre farklı anlamlar kazanmaktadırlar. Neoliberal yaklaşım açısından yerel dinamikler, ulus devlet ölçeğini aşındırdığı ileri sürülen piyasa temelli, anti-devletçi birikim rejimlerinin ve/veya düzenleme biçimlerinin “özgürleştirici” itici güçleridirler. 1980 öncesinde ulus-devlet ölçeğinde tasarlanan kalkınma stratejilerine bölgelerarası eşitsizliklerin giderilmesinde olumlu işlevler yükleyen siyasal iktisat yaklaşımı açısından “yerel,” küreselin yayılımına karşı direnme göstermesi beklenen/umulan mağdur bir konumun simgesi haline gelmiştir. Küreselleşmenin olumlu dönüşümler yaratacağını bekleyenler açısından ise aynı yerel dinamikler dönüştürülmesi gereken bir olumsuzluğun ifadesi olabilmektedir. Farklı ideolojik varsayımlar üzerinde yükselen bu değerlendirmelerin, küresel ile yerel olanın fetişleştirilmesi açısından ortak bir paydaya sahip olduklarına dikkat çekilmelidir. Oysa yerel dinamikleri, ebedi özler olarak değil, karmaşık tarihsel süreçlerin biriken sonuçları olarak düşünmek de, homojenleştiren bir küreselleşme anlayışını benimsemeden, küresele eklemleme birimi olarak irdelemek de mümkündür (krş. Haugerud, 2003: 61-63; Jessop ve Sum, 2006: 277; MacLeod, 2001: 819-823; Şengül, 2000: 132-133; Tekeli, 2004).

Önemli olan, küresel-yerel ilişkisini, sermayenin değerlendirme süreçleri ve bunların yol açtığı sınıf mücadeleleri bağlamında ele alabilmeyi olanaklı kılacak kavramsal çerçevelerin geliştirilebilmesidir. Neoliberal küreselleşme süreci içinde gündeme gelen ölçek değişimlerini sınıflar arası ilişkilerden bağımsız olarak ele almanın toplumsal gerçekliği açıklamakta yetersiz kalacağını, söz konusu değişimlerin ve farklı ölçekler arasındaki ilişkilerin ancak farklı düzeylerdeki iktidar ilişkileri tarafından tanımlanacağını vurgulayan çalışmalar bu açıdan bir başlangıç noktasına işaret etmektedirler (bkz. Gough, 2004: 186-7; Şengül, 2000: 115). Bu bağlamda, küreselleşme, farklı ölçeklerde faaliyet gösteren ve/veya mücadele veren toplumsal güçlerin yol açtığı devingen bir olgu olarak karşımıza çıkmaktadır. Aynı zamanda bu olgu sermayenin kendi çelişkilerini - yeniden üretimini farklı ölçeklerde gerçekleştirerek - aşmasını, ya da en azından bu çelişkilerin yaratacağı sorunları ertelemesini, sağlayan bir işlev de görmektedir (Jessop ve Sum, 2006: 287). Burada anımsatılması gereken bir nokta da, küreselleşme bağlamında gündeme gelen kavramsal çerçeve geliştirme çabalarının, devletin -yerelden küresele- farklı ölçeklerde de olsa, kapitalist birikim süreci açısından merkezi bir konumu olduğunu zımnen de olsa kabullenmeleridir. Diğer bir deyişle, “küreselleşme” çağında, devletin sermayenin değerlendirme sürecine “müdahale”sinin sadece biçimi değil ölçekleri de değişime uğramaktadır (Yalman, 2006).

Bu bize, sermaye birikim sürecinin salt teknik değil, pek çok çelişki de içeren toplumsal bir süreç olduğunu hatırlatmaktadır. Zira sermaye birikim koşulları, emeğin sermayenin tahakkümü altına girip disipline edilmesi kadar, donanım, girişim ve işbirliğinin de sağlanmasını ve işyeri dışında uygun kamusal politikalarla yeniden üretilmesini de gerektirmektedir. Sermayenin emeğe ve devlete olan bu ba-

ğımlılığı, özellikle sermayeler arası rekabetin sertleştiği dönemlerde, yenilik ve kalite peşinde koşan sermayedarlar açısından yakıcı boyutlara ulaşmaktadır. Bu rekabetin, küresel düzeyde şekillenen eşitsiz gelişme koşullarına bağlı olarak farklı gelişmişlik düzeylerine ve potansiyellerine sahip ulusal ve yerel toplumsal bağlamlar içinde gerçekleştiği de ayrıca dikkate alınmalıdır. Sonuç olarak, küresel, ulusal ya da yerel düzeylerde farklılaşabilen sermaye birikim süreçleri, tekil sermayelerin emeğe, diğer sermayelere ve devlete ilişkin stratejilerinin siyasi olarak tutarsız, belirsiz ve çok da iyi tanımlanmamış olabildiği, çelişkili ve açık uçlu tarihsel süreçlerdir (bkz. Gough, 2004: 190-1; MacLeod, 2001: 817). Bu nedenle ölçek tartışmalarında istikrarlı mekansal sabitler ya da yeni birikim rejimi ölçekleri aramak yerine, farklı sınıfların mekansal stratejileri arasındaki farkların ve gerilimlerin ortaya konması gerekmektedir. Sermaye ve emek, ölçek ve mekan farklılıklarını idare etme/yönetme açısından farklı güç ve imkanlara sahip olduklarından, ölçek değişimi sürecinin kendisi sınıf mücadelesinin bir parçası olarak algılanmak durumundadır.

Bu makale Gaziantep, Denizli ve Eskişehir'de neoliberal küreselleşme süreci içinde sermayenin yeniden yapılanması bağlamında ortaya çıkan toplumsal dönüşümleri irdelemeye çalışırken bu tür eleştirel bir çerçevenin geliştirilmesine katkıda bulunabilecek bazı tespitler yapmayı amaçlamaktadır. Makalede, temel olarak, Türkiye'nin Avrupa Birliği ile 1995 yılında başlayan Gümrük Birliği sürecinde Gaziantep, Denizli ve Eskişehir'de yerel düzeyde sermaye birikimini belirleyen değişkenler ortaya konmaya çalışılacak, bu süreç içinde yerelin dünya ekonomisi ile bütünleşme biçimlerine, şirketlerin ve/veya sermaye gruplarının vizyon ve stratejilerinde ortaya çıkan benzerlikler ve farklılıklara ve sermayeler arasındaki dayanışma ve rekabet ilişkilerine ilişkin yapılan gözlemler tartışmaya açılacaktır. Bu bağlamda, yaşanan ekonomik bunalımların ve dışa açılım deneyimlerinin kentler düzeyinde, büyük, orta ve küçük sermayeleri nasıl etkilediği ve gerek emek-sermaye ilişkilerini, gerekse firma stratejilerini belirlemede nasıl bir rol oynadığı anlaşılmasına çalışılacaktır.

Orta Doğu Teknik Üniversitesi'nce sağlanan sınırlı finansal olanaklarla Haziran 2003 ile Mart 2005 arasında gerçekleştirilen bir araştırma kapsamında, bu üç kentimizdeki sanayi ve ticaret odaları ile çeşitli sanayici ve işadamları derneklerinin yerel düzeyde önde gelen yetkililerinin yanı sıra farklı ölçeklerden gelişigüzel seçilmiş işletme sahipleri ya da yöneticileri ile derinlemesine görüşmeler yapılmıştır. Görüşülen yetkililere, Gümrük Birliği anlaşmasının yürürlüğe girmesinden bu yana Türkiye'de ve dünyada yaşanan siyasi ve iktisadi gelişmelerin, temsil ettikleri örgüt ve/veya firma bazında ne gibi etkileri olduğuna ilişkin genel nitelikli ve açık uçlu sorular yöneltilmiştir.⁴ Bu görüşmelerden edinilen izlenimler, bu makale kapsamında finansal kriz koşulları içinde yerel düzeyde sermayenin nasıl yeniden ya-

4 "Avrupa Birliği Genişleme Sürecinde Türkiye: Toplumsal Aktörler ve Süreçler" başlığını taşıyan araştırma, ODTÜ Sosyoloji Bölümü öğretim üyesi Y.Doç.Dr Mustafa Şen ile birlikte yürütülmüştür. Yapılan görüşmelerden bu makalede yararlanılanlara ilişkin bir döküm makalenin sonunda sunulmuştur. Makale içinde görüşmelere yapılan göndermelerde, bu dökümdeki sıralama esas alınmıştır.

pılandığı ve sermayeler arası ilişkiler, sermaye/emek ilişkileri, sermaye/devlet ilişkilerinde ne tür değişimler yaşandığı konularına odaklanarak irdelenmeye çalışılmıştır.

Şunu belirtmek gerekir ki, araştırmanın bazı bulguları ile daha önce yapılan bazı çalışmaların bulguları arasında önemli paralellikler vardır. Ayrıca, araştırmanın yapıldığı zaman diliminden bu yana geçen sürede, özellikle de sürmekte olan kriz döneminde söz konusu illere ilişkin çeşitli yayın organlarına yansıyan bilgiler de araştırmanın bulgularını doğrular niteliktedir. Yeri geldiğinde bu noktalara değinilerek, araştırma bulguları bu çalışma ve bilgilerle etkileşim içinde değerlendirilmeye çalışılacaktır.

2. Türkiye'deki Sanayileşme Süreci İçinde Eskişehir, Gaziantep, Denizli Deneyimleri

24 Ocak 1980'de IMF güdümünde uygulamaya konulan istikrar politikası ile başlayan neoliberal dönüşüm sürecinin, Türkiye'nin gelişme ve sanayileşme dinamiklerini çarpıcı biçimde etkilediğine ilişkin bir görüş birliği olduğu söylenebilir. Ne var ki, bu sürecin yol açtığı dönüşümlerin nitelenmesi konusunda ilgili yazında oldukça yaygın ancak yanıltıcı değerlendirmeler bulunmaktadır. Buna bir örnek, 24 Ocak 1980'i dışa açık bir gelişme sürecinin başlangıç noktası olarak görmek, buna bağlı olarak da, 1980'lerden itibaren ithal ikameci sanayileşmenin sona erip, ihracata yönelik bir stratejiye geçildiğini ileri sürmektir. İhracatın gayrisafı hasılaya oranı vb. göstergelerdeki değişimlere bakılarak ülke ekonomisinin dışa açık bir konuma geldiği kabul edilse bile, yaygın kanının aksine, Türkiye'de 1980'lerden 2000'li yıllara "ihracata yönelik" bir sanayileşme stratejisi izlenmediğini ortaya koyan çalışmalar da vardır (Yentürk, 1997). Türkiye genelinde, kârlılık ve yatırımların dışa açık ("ticarete konu olan") sektörlerden çok, içe dönük ("ticarete konu olmayan") sektörlerde yoğunlaştığı, bu bağlamda yeni rekabet alanları yaratacak yatırımlardan kaçınıldığı ve mevcut işletmelerde yenileştirme ve kapasite artırımına yönelik yatırımlara ağırlık verildiğine ilişkin tespitler yapılmıştır (Yentürk, 1997: 18; Şen, 1995: 53; Yalman, 2009).

Özellikle 1994 krizine kadar geçen sürede, Türkiye'de büyük sermayeyi simgeleyen sermaye grupları açısından, ihracatın görece ikincil öneme haiz bir konuma sahip olduğunu vurgulamak gerekir. Nitekim bu gruplar için söz konusu dönemde ihracatın üretimden satışlara oranı ortalama yüzde 10-11 dolayındadır (Yalman, 2009; Ataay, 2006: 148). Araştırma kapsamındaki illerden Gaziantep'te yerleşik olan "büyük firmalar arasında ise ihracatın toplam üretim içindeki payı yüzde 20'lerin altında kalmaktadır" (Ayata, 2004: 568). Aralarında Gaziantep ve Denizli'nin de bulunduğu dört kentte yapılan bir başka araştırmada da, işletmelerin sadece yüzde 14'nün öncelikle dış pazarlar için üretim yaptığı saptanmıştı (Köse ve Öncü, 1998b). 1990'lı yılların ilk yarısına yönelik olarak yapılan bu saptamalar

durumun “Anadolu kaplanları” olarak nitelenen kentlerdeki sermaye grupları açısından da farklı olmadığını ortaya koymaktadır. “Türkiye’de ihracatın aşırı derecede büyük bir oranının büyük firmalar tarafından” yapıldığı ve bunalım dönemlerinde ivme kazandığı da göz önüne alındığında (Sönmez, 2001: 183, 185-186), bu firmalar ve sermaye grupları açısından ihracatın bir bunalımdan çıkış stratejisi olarak değerlendirilmesi anlamlı gözükmemektedir.⁵ Nitekim üretim birimi düzeyinde yapılan bir incelemeye göre, ihracat yapan fabrika sayısı 1990’da 1116’dan, 2001’de 1765’e çıkarken, ihracat yapan fabrikaların, tüm fabrikalara oranı 1990’da yüzde 22 iken, 1994 krizi sonrasında yüzde 26’ya çıkmış, 1997’de yüzde 18’e inmiş, 2001’de ise tekrar yükselerek yüzde 24 olmuştur (Özler, Taymaz ve Yılmaz, 2007). Özetle, dışa açılma sürecinde işletmelerin çok büyük bir çoğunluğu için iç pazara yönelik üretim önemini korumuş ve gerçekleştiği oranda sanayinin büyümesinin itici gücünü oluşturmuştur.

İthal ikameci sanayileşme stratejisinin izlendiği 1960’lı ve 1970’li yıllarda, özel sektör imalat sanayi yatırımlarının, Marmara, Ege ve Çukurova bölgelerinde, İstanbul, İzmit, İzmir ve Adana gibi kentlerin çevresinde yoğunlaştığı bilinmektedir. Kapitalizmin eşitsiz gelişiminin mekansal düzeye yansımalarının somut örneklerinin sergilendiği bu süreçte, bölgelerarası gelişmişlik farklarının azaltılması, beş yıllık kalkınma planlarının önem verdiği amaçlar arasında sayılmıştır. Ancak, ilk dört plan döneminde bölgelerarası dengesizliklerin azaltılmasında başarılı olunmadığı, hatta bunların artmasına neden olduğu ileri sürülmüştür (Tekeli, 1981). 1970’li yıllardaki Eskişehir örneğinde olduğu gibi “organize sanayi bölgeleri”nin kurulması ile yerel düzeyde sanayileşmenin öncülüğünü yapacak bir burjuvazinin desteklenmesi için kaynaklar seferber edilmiştir. Devletin, sanayinin ülke çapında yaygınlaştırılması için çeşitli teşvik tedbirleri ile müdahalelerde bulunmasının yanı sıra yurtdışından bilgi, teknoloji ve sermaye transferini de gerektiren bu süreç, üretim örgütlenmesinde Fordist anlayışın uygulamaya konduğu bir süreç olarak da tartışılmaktadır.⁶

Araştırmanın yapıldığı illerden Eskişehir, 1970’li yıllarda kalkınmayı sanayileşme ile özdeşleştirdiğini belirten bir sanayi burjuvazisini temsil eden sanayi odası ile hatırlanmaktadır. Zira Eskişehir Sanayi Odası (ESO), daha organize sanayi bölgesi kurulmadan önce, 1970 yılında “topluma dönük sanayici bildirisi” yayınlamaya, hem ağır sanayinin yaratılması, hem de kaynakların “ihraç edilebilir mallar üzerinde mukayeseli üstünlük kurabilecek ihtisas kollarına teksif etmek” için “sanayi planlaması” talep etmekteydi. Bu bildiri, kalkınma yazınında Latin Amerika ve Doğu Asya deneyimlerine ilişkin olarak kullanılan kavramlarla ifade edilecek olursa, sanayi yapısının derinleşmesi ile ihracata yönelik sanayileşmenin, neo-

5 Tüm işletmelerin %99,8’ini, toplam istihdamın %76,7’sini oluşturan KOBİ’lerin toplam ihracat içindeki payları yıllar itibarıyla değişiklik göstermekle beraber, ortalama %10 oranında gerçekleşmektedir. KOBİ’lerin toplam yatırımlar içindeki payı %38’e ulaşmakta ve toplam katma değer %26,5’i yine bu işletmelerce yaratılmaktadır. (TÜSİAD, 2005: 108).

6 Süreci, Fordizm vurgusuyla ele alan araştırma örnekleri için bkz. Eraydın (2002: 5-6); Karaçay-Çakmak ve Erden (2005: 113-114).

liberal söylemin 1980'lerden itibaren kurguladığının aksine, birbirlerini dışlayan değil, tamamlayan stratejiler olarak görüldüğünün ortaya konması açısından dikkat çekicidir. Bunun gerçekleştirilebilmesi içinse, devletin seçici -“hatta gerekirse zorlayıcı”- biçimde uygulayacağı bir sanayi politikasının gerekli olduğu vurgulanmaktaydı (ESO, 1981: 21-34). ESO benimsediği bu sanayileşme anlayışı çerçevesinde, ithal ikameci sanayileşme modelinin krize girdiği 1970'li yılların ikinci yarısında, sanayileşmenin “engellenmemesi ve dışa bağımlılıktan kurtarılması için,” Avrupa Ekonomik Topluluğu (AET) ile imzalanan Katma Protokol'a karşı, zamanın 12 sanayi odası ile birlikte “Sanayi Odaları Birliğinin Ortak Pazar Hakkındaki Görüşü”nün yayınlanmasına öncülük etmiştir (ESO, 1981: 79-80).

ESO'nun 1980'li yıllardan itibaren bu öncü konumunu sürdürmediği, hatta benimsediği sanayileşme anlayışından uzaklaştığı görülmektedir. Bunun başlıca nedeni, bu sanayileşme anlayışının yerini, 1980 sonrasında kuram ve politika düzeylerinde oluşan neoliberal hegemonya ile birlikte “varolan mukayeseli üstünlükler temelinde uluslararası ekonomiyle bütünleşmeyi hedefleyen ve özendiren” bir anlayışa bırakmış olmasıdır (Şenses ve Taymaz, 2003: 452). Bunun sonucunda, Eskişehir sanayii 2000'li yıllara gelindiğinde, bir yandan gıda, hazır giyim, taşa ve toprağa dayalı gibi geleneksel sanayilerin, öte yandan İstanbul ve Bursa'daki otomotiv ve beyaz eşya sanayilerine ara malı üreten yan sanayilerin ağırlık merkezini oluşturduğu bir yapı arzetime başlamıştır.

Araştırmanın yapıldığı diğer iki kente gelirsek, 1968'de bölgesel eşitsizliklerin azaltılması amacıyla yönelik olarak başlatılan “kalkınmada öncelikli yöreler” projesi kapsamına alınan Gaziantep ile 1973'te bu kapsama dahil edilen Denizli, günümüzde 1980 sonrası ortaya çıkan “yeni sanayi odakları” arasında sayılmaktadırlar (Eraydın, 1999; Özaslan, 2006). Bir başka betimlemeye göre de, Eskişehir, Türkiye'de “ulusal sanayi oluşumunun ‘geleneksel mekânlarını’ temsil eden” iller arasında yer alırken, Gaziantep ve Denizli, 1980'li yıllardan itibaren “sanayileşme sürecinde ‘itici’ rol oynadıkları illeri sürülen” Anadolu kentleri arasında yer almaktadır. (Köse ve Öncü, 1998a: 144). 1980 öncesinde önemli sanayi odakları olmamakla birlikte, yerel sermayeyi temsil eden örgütler arasında yer alan Gaziantep Ticaret ve Sanayi Odası ile Denizli Sanayi Odası'nın, Eskişehir Sanayi Odası'nın öncülük ettiğini belirttiğimiz Katma Protokol karşıtı bildiriye imza atmış oldukları belirtilmelidir (ESO, 1981: 80). Gaziantep ve Denizli gibi iller, sanayi yapısına derinlik kazandırmayı hedefleyen kalkınma planlarının rafa kaldırıldığı bir dönemde, geleneksel sanayiler olarak nitelenen, katma değeri ve gelir esnekliği düşük, ucuz emek ve fiyat rekabetine dayanan malların üretildiği, gıda, tekstil vb. iş kollarının yoğunlaştığı mekanlar olarak belirmişlerdir (bkz. Ayata, 2004; Eraydın, 1999). Bu olgu, söz konusu mekanların neoliberal yeniden yapılanma sürecinin “kazanaları” olarak nitelenmesinin başlıca nedenidir (Öniş ve Türem, 2002; Öniş ve Bayram, 2008). Her iki ilde de, kurulmaları 1970'lerde kararlaştırılan organize sanayi bölgelerinin etkin biçimde faaliyete geçmesi, 1980 sonrasında “geleneksel”

nitelikteki malların dış piyasalar için üretiminin giderek ağırlık kazandığı bir süreçte gerçekleşmiştir. Denizli’nin havlu ve bornoz gibi tüketim mallarının ihracatında ihtisaslaşmasına karşılık, Gaziantep’de, aşağıda da belirtileceği gibi özellikle 1994 krizi sonrasında, geleneksel sayılabilecek iş kolları çerçevesinde ürün çeşitlendirmesine gidilmiştir. 1996-1997 verilerine göre, Denizli sanayi üretiminin yüzde 44.3’ünü, Gaziantep ise yüzde 36.8’ini yurtdışına ihraç etmekteydi (Eraydın, 2002: 73). İlginç bir veri de, Denizli’de söz konusu ihracatın yüzde 70’inin, tekstil ihracatının ise yaklaşık yüzde 85’inin, 10 büyük firma tarafından yapılmış olmasıdır (Türkün- Erendil, 2000: 106).

Neoliberal söylemin sanayi yapısının derinleşmesi ile ihracata yönelik bir strateji izlemenin birbirini tamamlayıcı nitelikte olabileceğini gözardı etmeye çalıştığı yukarıda belirtilmişti. İthal ikameci sanayileşmenin sona erip, ihracata yönelik bir stratejiye geçildiğini kurgulayan bu söylemin bir başka can alıcı sonucu, ülke ekonomisinde yatırım ve istihdam artışı sağlanacağı iddiası ile bu strateji değişikliği kapsamında gündeme getirilen sermaye lehine ve emek aleyhine düzenlemelere meşruiyet kazandırılmaya çalışılmasıdır. Benzer biçimde, Anadolu kaplanları betimlemesi ile “yerel”in neoliberal dönüşüm sürecinin “kazananları” olarak öne çıkarılması, yerel düzeyde sermayenin yeniden yapılanmasının ve dünya ekonomisiyle bütünleşme biçimlerindeki değişimlerin emek aleyhine olan sonuçlarını gözden kaçırmaya yönelik bir işlev görmektedir. Ne var ki, Türkiye’de devlet teşvikleri ile ihracat artışı sağlamaya yönelik politikaların öteki yüzü, sınıf temelli siyasetin sona erdirildiği bir süreçte, emek verimliliğinde gerçekleştirilen artışların, reel ücret artışlarına dönüşmemesi ve ekonominin büyüdüğü dönemlerde bile işsizliğin giderek artması olmuştur. Çalışma hayatında 12 Eylül rejiminin mirası kurumsal düzenlemeler çerçevesinde ücretlerin baskı altına alınması uluslararası rekabet gücü elde etmenin temel aracı olurken, yaratılan katma değerde ücretlerin payının giderek düştüğü gözlenmiştir (bkz. BSB, 2007; 2008; Onaran, 2007).

1980’lerden itibaren ihracatta atılım gösteren yeni sanayi mekanlarının küresel üretim ağlarına eklenmede gösterdikleri başarının arkasında, bu yörelerde Türkiye ortalamasının altındaki ücret düzeylerinin, son derece düşük sendikalaşma oranlarının ve benzer ürünler üreten çok sayıda firmanın fiyat kırarak rekabet etmeye çalışması gerçeğinin bulunduğu çeşitli çalışmalarda vurgulanmıştır (Eraydın, 1999; Konukman, 1999; Köse ve Öncü, 1998a; 1998b; Türkün-Erendil, 2000). KOBİ’lerin ve sektörel uzmanlaşma bazında farklılaşan yörelerin, uluslararası üretim ağlarına dahil olabilmek için birbirleriyle kıyasıya rekabete zorlandığı bu sürecin gözlemlenebilen sonuçları, üretimde kayıtdışılaşmanın artması, ücret ve çalışma koşullarının esnekleştirilmesi ve sendikal örgütlenme düzeylerinin daha da düşmesi olmuştur.⁷ Öte yandan, “[a]z gelişmiş ülkelerin ihraç ürünlerinin piyasaların-

7 Post-Fordist olarak da nitelenen bu yeniden yapılanma sürecinde ortaya çıkan sanayi bölgelerinin Batılı sanayileşmiş ülkelerdeki örnekleri ile Türkiye’deki oluşumlar arasındaki benzerlik ve farklılıklar, konuya ilişkin yazında farklı değerlendirmelere neden olmuştur (Konukman, 1999; Türkün-Erendil, 2000; krş. Karaçay-Çakmak ve Erden, 2005; Pınarcıoğlu, 2000; Özasan, 2006).

da fazla rekabet vardır. ... İhracata dayalı büyüme telkini altında, çok sayıda az gelişmiş ülkede milyonlarca üretici gıda sanayii ürünleri, dokuma, konfeksiyon, deri mamulleri, ağaç ürünleri üretmeye çalıştığına fiyatlar aleyhlerine dönmektedir” (Somel, 2002: 28-29). Görece düşük teknolojili, emek yoğun ürünlerin ihracatına dayalı bir sanayi yapısının sürdürülebilirliği, 2000’li yıllara gelindiğinde, Dünya Bankası’nın Türkiye’ye ilişkin değerlendirmelerinde bile sorgulanmaya başlanmıştır (World Bank, 2000; 2003). Kriz dönemlerinde kırılabilirliği açıkça ortaya çıkan bu model, istihdam artışlarına yol açmadığı gibi, sermayenin yeniden üretimini sağlamak için bedelini büyük ölçüde emeğin ödediği ayakta kalma stratejilerine de başvurulmasını gündeme getirmiştir.

3. Finansal Kriz Disiplini Altında Yerel Düzeyde Sermayenin Yeniden Yapılanması

Sermaye hareketlerinin 1989’da serbestleştirilmesinden bu yana bu hareketler ve bunların oluşumunda önemli rol oynadığı finansal krizler, sermayenin hem ülke düzeyinde, hem yerel düzeyde yeniden yapılanmasında birinci derecede önemli bir rol oynamışlardır. Diğer bir deyişle, söz konusu hareketler ve krizler Türkiye’de siyasi, iktisadi ve toplumsal ilişkilerde yaşanan neoliberal dönüşümlerin temel itici gücü olarak işlev görmektedirler. Bu aynı zamanda, sermayenin yeniden yapılanması olarak kavramsallaştırılan değişim ve dönüşümlerin, salt ekonomik düzeyle sınırlı kalmayan bir olguyu ifade etmekte olduğunu göstermektedir (Yalman, 1984: 159). Çeşitli toplumsal aktörlerin geliştirdikleri ayakta kalma ve uyum stratejilerinin yanı sıra dış aktörlerin moda deyimle, IMF ve AB “çıpaları”nın şekillendirdiği bu sürecin, yerel düzeyde yol açtığı toplumsal dönüşümler bir sonraki bölümde ele alınacaktır.

1995 yılında başlayan Gümrük Birliği, Türkiye ekonomisinin 1980’lerden bu yana geçirdiği “yapısal dönüşüm” sürecinde gündeme gelen dünya ekonomisi ile yeni bütünleşme biçiminin önemli bir aşamasını oluşturmaktadır. Özellikle 1989 yılında uygulamaya konulan 32 sayılı kararlar, ülke ekonomisinin uluslararası sermaye hareketlerine açık hale getirilmesiyle belirginleşen bu süreçte, “bütünleşme” ekonomik gelişme için gerekli bir araç olmaktan çıkarak kendisi bir amaç olmaya başlamıştır. Ne var ki, Gümrük Birliği’nin, Türkiye’ye AB’ye tam üyelik perspektifi sunmaktan uzak bir nitelik taşımasının da etkisiyle, “bütünleşme” dünya finans piyasaları ile bütünleşmeye indirgenir olmuştur. Bu bağlamda, 2000 yılı Kasım ayında yayınlanan AB Katılım Ortaklığı Belgesi’nde sıralanan “ekonomik kriterler”in, IMF’nin 1999’dan itibaren çeşitli Niyet Mektuplarında yer alan “yapısal reform” önerilerini tekrarlamaktan öteye gitmemesi dikkat çekicidir. Daha da çarpıcı olan, neoliberal küreselleşmeyi kaçınılmaz ve uyum gösterilmesi gereken bir süreç olarak niteleyen bakış açısından, Türkiye’nin 2000’li yılların başında karşılaştığı ağır ekonomik bunalımın, bu yeni bütünleşme biçiminin yarattığı koşulların bir sonucu

olarak görülmemesidir. 1990’ların ortalarından itibaren ortaya çıkan finansal krizlerin, Türkiye ekonomisinin bazı yapısal sorunlarından kaynaklandığı vurgulanmakta, bu sorunların aşılabilmesi için neoliberal kurumsallaşma sürecine hız verilmesi gerektiği belirtilmektedir.

1990’lar boyunca, ülkeye sıcak para çekebilmek için uygulanan kur ve faiz politikalarının imalat sanayiini son derece kötü etkilediğine kuşku yoktur. Zira bir yandan enflasyonun yüzde 60-70’lere indiği bir ortamda devletin yüzde 150 faizle borçlanması ve kredi faizlerinin buna göre belirlenmesi, diğer yandan da izlenen (değerli TL) döviz kuru politikalarına rağmen ithalatı sınırlandıracak önlemlerin alınmaması, sanayici için tahammül edilmesi zor bir ortam oluşturmuştur. Dahası, finansman sorunlarını bu durumda dışardan borçlanma yoluyla çözmeye çalışan yerli sanayici, Türkiye’de 1990’larda yaşanan siyasi ve iktisadi istikrarsızlıklar nedeniyle dış kaynak temininde de ciddi sıkıntılarla karşı karşıya kalmıştır.⁸ Bu süreç, BSB (2005) tarafından şöyle özetlenmektedir:

Sıcak para girişlerinin, uluslararası ihracat yarışında Türkiye mallarının fiyat rekabeti gücünü azaltacak şekilde TL’yi yabancı paralar karşısında değerlendirmesi, ithalâtı ucuzlatıp harcamalarda ve milli gelirde sıcak paraya bağlı artışlara yol açmaktadır. Ancak spekülâtif nitelikli bu büyüme dalgası hiç bir zaman kalıcı olmamış ve her genişleme dönemi (1990-93; 1995-98; 2000) kriz ile (sırasıyla 1994, 1999 ve 2001 krizleriyle) sonuçlanmıştır.

1997 sonrasında bir türlü yakalanamayan “istikrar içinde büyüme” hedefinin gündeme getirdiği 1998 IMF ile Yakın İzleme Anlaşması ile başlayan süreç “IMF gözetiminde on uzun yıl” olarak nitelenmiştir (BSB, 2007). Bu süreçte, 1999 sonunda imzalanan üç yıllık stand-by anlaşması ile Türkiye ekonomisinin 2002’de AB’nin Maastricht kriterlerine uyum gösterebilecek bir düzeye geleceği iddia edilirken, sonuçta IMF ile anlaşma sürerken kriz yaşayan bir ülke konumuna düşülmüştür. 2000 Kasım ve 2001 Şubat aylarında yaşanan ve hem ödemeler dengesi krizi, hem de bankacılık krizi olarak kendini gösteren bu çifte kriz sermayenin yeniden yapılanması sürecinde yeni bir evrenin de başlangıcı olmuştur. 2002-2006’daki toparlanma döneminde elverişli reel döviz kuru ve artan dış finansman imkanlarının da etkisiyle, imalat sanayi yatırımlarında hızlı artışlar gözlenmiş, ancak bu yatırımlar yeni kapasite kurmaktan çok, bunalım yıllarının değersizleştirdiği makine ve teçhizatı yenileme ve modernizasyon amacına yönelik olmuştur (BSB, 2007). Bu dönemde gerçekleştirilen ekonomik büyümenin en önemli kaynaklarından biri TÜSİAD için yapılan çalışmalarda da belirtildiği gibi verimlilik artışları olmuştur (TÜSİAD, 2008). Ancak daha öncede belirtildiği gibi, emek verimliliğinde gerçekleştirilen artışların, reel ücret artışlarına dönüşmemesi ve ekonominin büyüdüğü dönemlerde bile işsizliğin giderek artması eğilimi 2002-2006 döneminde daha da belirginleşmiştir.

8 Osman Ulagay, “Sanayici gelen krizi nasıl algılıyor?”, *Milliyet*, 22 Kasım 1998.

Farklı sermaye kesimleri için farklı anlamlar taşıyan finansal serbestleşme sürecinin Türkiye'deki genel iktisadi sonuçlarını ise, ekonominin genel olarak dış finansal gelişmelere ve sıcak para akışlarına karşı çok kırılgan bir nitelik kazanması, bankası olan büyük sermaye grupları ile diğer sermaye kesimleri arasında önemli çıkar farklılıklarının ortaya çıkması, KOBİ'ler arasında ciddi firma kapanmalarının yaşanması ve emeğin, başta kayıtdışılaşma ve sendikasılaşma olmak üzere, finansallaşma ile giderek daha da vahşileşen sömürü mekanizmalarına maruz kalması olarak özetlemek mümkündür.

Bu gelişmelerin Gaziantep, Denizli ve Eskişehir'deki sermaye-emek ilişkileri üzerinde kimi özgül etkilerinin yanı sıra bazı ortak sonuçları da olmuştur. Aşağıda, uyum ve ayakta kalma stratejileri olarak da tanımlanabilecek olan sermayenin farklı ölçeklerde yeniden yapılanması sürecinin sonuçları tartışmaya açılacaktır. Ancak, bu konuda tekrar hatırlatılması gereken nokta, araştırmanın yapıldığı kentlerde öne çıkan sektörlerin çoğunun, düşük katma değerli ve emek yoğun sektörler olmasının, bu kentlerde sermaye tarafından geliştirilen stratejiler üzerinde doğrudan belirleyici rolü olduğudur.

Görüşmelerde ortaya çıkan çarpıcı hususlardan bir tanesi, Gümrük Birliği'nin etkileri konusunda zaman zaman farklı görüşler ortaya çıksa da, genel olarak sanayicilerin kendilerini zorlayan bir unsur olarak Gümrük Birliği'ni belirtmemiş olmalarıdır. Yerel düzeydeki sermaye kesimi temsilcileri değerlendirmelerinde Türkiye'deki 1994 krizinden başlayarak ülkemizde ve dünyanın çeşitli ülkelerinde yaşanan krizlerin kendi firmaları, sektörleri ve/veya kentleri üzerindeki etkilerine ilişkin görüşlerini belirtmeyi tercih etmişlerdir.

Finansal krizlerin, yerel sermaye üzerindeki beklenmedik ve olumsuz etkileri, görüşme yapılan yetkililerin çoğunluğu tarafından güçlü bir şekilde eleştirilmiştir. Yine de krizlerin yerel sermayedarlar üzerindeki etkilerinin, bunların krize yakalandıkları andaki borçluluk durumlarına ve krizin niteliğine göre değiştiği gözlemlenebilmektedir. ESO yetkilisinin konuya ilişkin aşağıda alıntılanan açıklamaları, bu açıdan oldukça çarpıcıdır.

Biz 70 yıllık sanayici bir firmayız, aile şirketiyiz. 93 senesinde yatırım yaptık, ... paramızı kenara koyduk, hesaplarımızı yaptık, bir kısım kredi aldık, bir kısım öz sermaye kenara koyduk böyle bir yatırım planlaması yaptık. 5 Nisan patladı. Bizim 10 bin liralık dolar borcumuz oldu 40 bin lira. Bizim elimizde 10 bin lira var. Böyle bir deliği kapatmak mümkün değil. ... Ayakta kalanlar nasıl kaldı? Gerçekçi olmak lazım.... Bu tamamen bir süreç meselesi, tesadüf ben öyle görüyorum. Şimdi bir firma var bakıyorum 94 krizinden evvel krize girmiş, kimse krize girmeden krize girmiş, batmış. 15 milyon dolar borcu olan Eskişehir'de firma var, batmış. Ondan sonra gitmiş bankalarla el sıkışmış "ben size 6-15 milyon doları Türk parası karşılığı %40 faizle 5 yılda ödeyim." 9 ay sonra 5 Nisan olmuş adamın işte Türk parası borcu, 15 milyon dolarlık borcu birdenbire dörtte birine inmiş. ... Şim-

di bu sanayici benim karşıma geçiyor, bana diyor ki: “biz aslan gibiyiz.” Tabii, sen aslan gibi olursun. Halbuki kimse krizde değilken ben aslan gibiydim, ben yatırım yaptım. Ama o süreçte sayın Çiller’in böyle çaylakça birşey yapabileceğini ben tahmin edemedim Türkiye tarihinde, yakalandım, ben krizdeyim. Şimdi ben kötü iş adamı mıyım?” (1E)

Türkiye’de 1994’ten itibaren yaşanan finansal krizler karşısında, Gaziantep, Denizli ve Eskişehir’li sermayedarların geliştirdikleri ortak stratejilerin başında ihracat için yeni imkanlar yaratılması bulunmaktadır. Örneğin Gaziantep’teki sermayedarların ilk vurguladıkları krizler arasında yer alan 1991 Körfez Krizi⁹ ile 1994 krizi, Gaziantep sermayesinin hızla Rusya pazarına yönelmesi nedeniyle bu kentte görece çabuk atlatılmıştır. Gaziantep Sanayi Odası (GSO) yetkilisi, bu süreci şöyle anlatmaktadır:

2 tane sektörümüz vardı. Birisi gıda, un, irmik, makarna, bir tanesi de tekstil 1985-90 arasında. Ama 1995 sonrası öyle bir patlama yaşandı ki dünyanın yaklaşık 100 ülkesine nihai malla birlikte ihracat yapan bir şehir var karşımızda. Antep işte 1995 sonrası 8 senelik süreçte hatta biraz daha geriye gidelim 10 yıllık süreçte inanılmaz bir sektörel yelpaze ortaya çıkardı. Yani tekstilde de çok entegrasyona girildi. Halıda, triko örmede özellikle çok entegrasyona girildi. Gıda da öyle. Onun dışında çikolatada, çocuk bezinde, sabunda, kimya sektöründe, özellikle ayakkabı-terlik sektöründe yıldızı en çok parlayan ve ihracata çok mal gönderen sektörlerimizden bir tanesi. Bütün bunların hepsi son 10 yıl içerisinde inanılmaz bir büyüme gösterdi. Şu anda şehirde en fazla büyüme gösteren sektörlerin başında da yine nihai mal olarak da halı, triko örme, çikolata, tekstil boya bunlarda çok fazla eğilim var (1G).

Bu krizler sonrasında Gaziantep’li ihracatçıların özellikle Rusya pazarında büyük başarılar elde etmeleri, bu kentte görüşülen pek çok yetkili tarafından krizlerin “kamçılayıcı” etkisi altında Gaziantep’li işadamlarına özgü girişimci ruhun ortaya çıkması ile ilişkilendirilmiştir. Benzer bir yorum, 1994 krizi sonrası Eskişehir için de yapılmıştır. Ancak, 1998’deki Rusya krizinden sonra başka bir ülkeye benzer bir ihracat atağı yapılamaması, başta Gaziantep sermayesi olmak üzere üç kentte iş yapan çeşitli büyüklükteki şirket ve sermaye grubunu derin bir krizle karşı karşıya getirmiştir (1G, 4G, 5G, 10G, 11G, 3E, 4E). Yine GSO yetkilisinin ifadeleriyle:

1995 yılına kadar Gaziantep geleneksel pazarı, Ortadoğu, bölge ülkeleri, ve Rusya. 1998’e kadar devam ediyor. 98 krizinden hemen sonra Rusya’dan pazar Avrupa’ya kayıyor. Şu anda en büyük ihracatı Belçika’ya ve Amerika’ya yapıyoruz halıda. Halbuki 98 öncesi en büyük ihracatı Rusya’ya yapıyorduk. Kaldı ki Rusya o kaliteyi istediği için öyle bir kalite üretiliyordu ama Antep’in adı uçan halıydı. Müşteri o kaliteyi istediği için Antep onu yapı-

9 Gaziantep’li ihracatçıların Körfez Krizi sonrası Irak’tan 200 milyon dolar alacakları kalmış ve bu alacakların tahsili, daha sonraki yıllarda özellikle Gaziantep Ticaret Odası’nın (GTO) çözmeye uğraştığı sorunların başında yer almıştır (1G).

yordu. Bugün Belçika ve Amerika çok iyi kalite istiyor. Süper halılar yapıyoruz. Bizim anlayışımız değişti. Yani biz Avrupa'ya açıldığımız andan itibaren kalite anlayışımız değişti. Sizin işletmenizdeki ve ürününüzdeki kalite anlayışınız değişirse sizin kendi anlayışlarınızda da değişimler yaşanmaya başlıyor (1G).

Gaziantep, Eskişehir ve Denizli sermayelerinin 2001 krizinden etkilenme biçimleri, firmaların krize yakalandıkları andaki finansman pozisyonlarına göre farklılık gösterse de, krizin bu kentlerdeki yerel sermayedarlar üzerinde kısa vadede çok da olumsuz bir etkisinin olmadığı belirtilmiştir. Yerel sermayedarlar finans alanında başlayan ve reel sektörü daha sonra vuran bu krizden, “aile şirketi olmanın avantajları” ve finansmanda “boylarını aşan açık pozisyonlara girmeme alışkanlıkları” nedeniyle hemen etkilenmediklerini açıklamışlardır (7G, 8G, 10E). Denizli ve Gaziantep’in, 2001 krizinin hemen arkasından TL’nin değerinin düşmesiyle döviz cinsinden azalan üretim maliyetleri nedeniyle, krizden olumlu etkilendikleri bile ifade edilmiştir (1D, 4D, 1G).

Ancak, 2001 krizini takip eden yıllarda TL’nin yeniden değer kazanmaya başlaması ile bu avantaj pek çok KOBİ için yavaş yavaş ortadan kalkmıştır (2D, 11D, 2E). Araştırmanın yapıldığı yıllarda döviz karşısında değerlenmiş olan TL nedeniyle dile getirilen hoşnutsuzluklar, döviz kurundaki oynamaların, KOBİ’lerin kârlılığını etkileyen değişkenlerin başında gelmeye devam ettiğini ortaya koymaktadır. Ancak, yüksek kur politikalarının kimi sermayedarları üretim girdilerini ithal ederek üretim yapmaya zorladığı, bu tür firmaların ve üretim girdileri zaten yüksek oranda ithal mala dayalı olan büyük firmaların, ithalat avantajı nedeniyle bu politikadan şikayetçi olmadıkları da gözlenmiştir (3E, 1G). Diğer tarafta, ithalatın ucuzlamasıyla ürettikleri mamul mallar yurtdışından gelmeye başlayan ve bu nedenle iç pazar payı daralan firmalar ise bu süreçten mağdur olduklarını söylemişlerdir (4E). Kriz ortamında artan maliyetler ile ilgili olarak yüksek faiz, istihdam üzerindeki vergiler ve pahalı enerji fiyatları da sıkça eleştirilmiştir (4G, 8E, 1D, 10D).

Krizlerin yerel sermayedar üzerinde yaptığı “kamçılıyıcı” etkiden bahsedilirken yapılan bir başka vurgu da, krizlerin sermaye sahiplerini, büyük ölçekli ve daha yüksek katma değerli üretime geçmeye ve markalaşmaya zorlamış olmasıdır (1G, 5D). Her üç kentte de, görece daha tanınmış yerel firmaların yurtdışında markalaşmaya ve zincirler kurmaya çalıştıkları, diğerlerinin ise uluslararası firmaların taşeronluğunu kapma peşinde oldukları gözlemlenmiştir. Markalaşma kaygısının belki de en iyi örneği, Gaziantep’in sermayedarı ve sermaye örgütleriyle kendi başına bir marka şehir olarak lanse edilmeye çalışılmasıdır (4G, 5G). Araştırmamızın başlangıç yılı olan 2003, Gaziantep’in “Dünya’da Türkiye, Türkiye’de Gaziantep” sloganı ile bunu bir strateji olarak ilan ettiği yıldır. Benzer bir özlem, Denizli’deki görüşmelerde de dile getirilmiştir (5D). Bu tür markalaşma çabaları, fason üretim ilişkilerinin büyük firmalar açısından da önemini koruduğu açıkça ortaya çıkan 2000’li

yıllar Türkiye’inde, firmaların bu ilişkilerin kendileri açısından önemini azaltarak, yaratılan artı değerın daha büyük bir kısmına kendilerinin el koyma çabasının bir ifadesi olarak görülebılır.

Öte yandan, bu tür çabaların bu kentlerdeki tüm şirket ve sermaye grupları açısından benzer sonuçlar getirdiğini ileri sürmek mümkün görünmemektedir. Bu noktada, ihracat ya da taşeronlaşma ilişkileri üzerinden dış piyasalara yönelmenin, araştırma yapılan üç kentte özellikle KOBİ’ler açısından bir seçim değil bir zorunluluk olduğunun altını çizmek gerekmektedir. Zira, Türkiye’de iç pazar merkezilemiş, üretim, finans ve ticaret ayaklarıyla holding şeklinde örgütlenmiş ve yabancı ortaklarla iş yapan büyük İstanbul sermayesinin büyük ölçüde hakimiyeti altındadır (Ataay, 2005: 144-5). Bu durum KOBİ’lerin özellikle kriz dönemlerinde ayakta kalabilmek için daha fazla dış pazarlara yönelmesine neden olmaktadır. Eskişehir, Gaziantep ve Denizli’deki gözlemlerimizle de desteklenen bu tespitin altının çizilmesinin, KOBİ’ler açısından “ihracat yapabilmeyi” bir gelişmişlik göstergesi olarak değerlendiren hakim neoliberal söylemin hegemonyasının kırılması açısından önemli olduğu kanısındayız.

Eskişehirli sermayedarların Gümrük Birliği sonrası yoğun ihracat yaptıkları Avrupa piyasalarında yaşadığı sıkıntılara ilişkin bir ESO yetkilisinin aşağıdaki yorumu, bu bölümde yapılan tespitleri doğrular niteliktedir:

Eğitimliyiz, yetenekliyiz, girişimciyiz. Öyle görüyorum ama kaynak eksikliği var. Ne yapmamız gerektiğini biliyoruz, bilgimiz var, bilgi birikimi var ama kaynak yok. Aynı verimi sağlamak için, aynı şartlarda üretim yapabilmek için gereken teknoloji yatırımı yapacak kaynak eksikliği var. Bence en büyük problem burada. Bunu sağlamadan bütün gümrük kapılarını açıp herşeyimizi meydana çıkarmak mutlaka Türk sanayicisini üzüyor. Tabi bu genel durum tesbiti. Bunu aşmak için herkes kendine göre bir yöntem belirliyor. Aşamayanlar var, aşmak için yabancı ortaklık yapanlar var, kendi birikimlerini ... sermaye olarak şirkete yatırıp hemen yatırım yapan, teknolojisini yenileyen, hemen ihracata yönelen, iç piyasadaki pazar kaybını göz önüne alarak ihracata önem veren, değer veren, buradaki pazar kaybını oradaki pazarı kazanarak belki daha fazlasını kazanarak bunları yapabilen firmalar mutlaka başarılı oluyor (1E).

Bu değerlendirmeler çerçevesinde, Gaziantep, Eskişehir ve Denizli’de yerleşik firmaların, finansal krizler üzerinden kendisini hissettiren neoliberal küreselleşme süreci içinde büyük bir kaynak ihtiyacı ile karşı karşıya olduğu da açıkça ortaya çıkmaktadır (1E, 3E, 6E). Bu kısıtı aşıp dış pazarlarda ürün çeşitlemesine gidebilen firmalar, krizlerden güçlenerek çıkabilirken, bunu yapamayanlar açısından gelecek belirsizleşmektedir.

Bu tespitler çerçevesinde, bu üç ilimizde finansal kriz koşulları altında sürdürülen üretim faaliyetleri içinde, yerel sermayedarlar arasında belirgin bir ayrışmanın ortaya çıktığı ileri sürülebilir. Bu ayrışmanın bir tarafında çeşitli biçimlerde ulusla-

rarası üretim ağlarına eklenen firmalar, diğer tarafında ise bu tür bir eklenme süreci yaşamadığından düşük kâr marjlı piyasalarda varolmaya çalışıp, tabiri caizse, “fakir fukara” için düşük kaliteli gıda, lastik ayakkabı ya da soba gibi mallar üreten firmalar bulunmaktadır. Eskişehir’deki beyaz eşya sektörü yan sanayii ya da Gaziantep’te sentetik iplik ile ara malı üretimine geçen firmalar ilk gruba örnek olarak verilebilir. Gaziantep’te küçük bir makarna üreticisinin hikayesi ise, ihracatçı firma olabilmenin kendi başına büyük ve kalıcı bir değişimin habercisi olmadığını iyi bir göstergesi olup, ikinci grup için iyi bir örnek oluşturmaktadır.

Firma sahiplerinin ifadelerine göre, firma 1998 öncesi Rusya’ya kendisi açısından büyük bir ihracat hamlesi gerçekleştirmiş ve kazandığı paraları bavullarla Türkiye’ye taşıyıp, üretim kapasitesinin büyütülmesi için harcamıştır. Ancak, Rusya’daki krizin ardından şirket gözünü başka büyük ve yeni ihracat piyasaları yerine, tekrar Doğu ve Güney Doğu Anadolu ile Ortadoğu’nun düşük kâr marjlı ve büyük makarna üreticilerinin henüz tenezzül etmediği pazarlarına dönmek zorunda kalmıştır. Firma sahipleri, kendileriyle yapılan görüşme sırasında, büyük kentlerde makarna tüketimini belirleyen, ileri teknoloji kullanan büyük sermaye gruplarına dahil firmalarla rekabet etme şanslarının fazla olmadığını vurgulamaktaydılar (10G). Benzer biçimde, Gaziantep’te, Doğu ve Güney Doğu Anadolu bölgelerine ucuz ayakkabı ve terlik üreten çok miktarda plastik ayakkabı üreticisinin (4G) ya da Eskişehir’de doğal gaz kullanmayan konutlar için kalorifer kazanı üreten küçük sanayicilerin varlığı (13E) farklı gelir gruplarına yönelik olarak bölünmüş mal ve hizmet piyasalarının oluştuğunu göstermektedir..

Bu örnekler, tek ve homojen bir dünya piyasasından sözedilemeyeceğini ve derinleşen eşitsiz gelişme koşulları içinde farklılaşan piyasa yapılarının ortaya çıkmış olduğunu ortaya koymaktadır. Gaziantep, Eskişehir ve Denizli’de gözlemlenen bu ayrışmanın kalıcı olup olmadığını zaman gösterecekse de, bu kentlerdeki yerel sermayenin markalaşma ya da yüksek katma değerli ürünlere geçiş konusunda çok zorlandığı ortadadır. Bir bakıma, “yeni sanayi odakları” olarak nitelenen mekanların, dünya kapitalist sisteminde yaşanmakta olan kriz sürecinin de “kazanları” olarak krizden çıkabilmeleri büyük ölçüde buna bağlıdır. Ancak şimdilik görünen, krizin bedelinin basında yer alan kitlesel işçi çıkarma haberlerinin yansıttığı gibi bir kez daha sendikali ya da değil emekçilere ödetilmeye başlanmış olmasıdır.¹⁰

10 “Gaziantep’te iplik fabrikaları bir bir kapanıyor ya da taşıyor. İşsizlik patlaması yaşanıyor. Son üç ayda 6 bin 60 işçi işten çıkarıldı, 450 işçi de ücretsiz izne çıkarıldı. Bu tekstil sektöründeki durum. Küresel kriz çok sert esiyor. Sendikali işçi sayımız da sürekli eriyor. 4 yıl önce 20 bin sendikali işçi varken bugün 3 konfederasyona bağlı sendikali işçi sayısı 5 bin.” DİSK’e bağlı Tekstil İşçileri Sendikası Genel Başkan Yardımcısı ve Gaziantep Şubesi Başkanı Muzaffer Subaşı, Vatan 30.11.2008.

4. Yerel Düzeyde Toplumsal İlişkilerde Yaşanan Dönüşümler *Sermayelerarası İlişkiler*

Gaziantep, Denizli ve Eskişehir’deki yerel firmalar ağırlıklı olarak aile tipi işletmelerden oluşmaktadır. Birbirleriyle yerel düzeyde ortaklığa girme eğiliminde olmayan, girseler de bu ortaklıkları sürdürmede sıkıntı yaşayan bu aileler ve/veya bireylerin, ataerkil ilişkilerin sürdüğü bir ortamda aile kapitalizminin gelişmesinde önemli rol oynadığı vurgulanmıştır (Ayata, 2004). Firmaların hem coğrafi, hem de sektörel olarak belirli bölgelerde yoğunlaşmış/kümeleşmiş olmasından kaynaklanan, büyük ölçüde taklitçiliğe dayanan ve fiyat kırarak birbirileri ile kıyasıya rekabete girme biçiminde ortaya çıkan firma pratikleri, görüşülen yerel sermayedarlar tarafından şikayet edilen konuların başında gelmektedir (1G, 9D). GSO yetkilisi bu durumu şöyle ifade etmiştir:

Şu anda benim şehir için en çok endişelendiğim şey sektörel yığılmadır. Zaten Türkiye’de sektörel yığılmayı önleyecek hiç bir kurum, hiçbir mekanizma çalışmıyor. İnsanlar da görererek yatırım yaptığı için malesef sektörel yığılmalar çok fazla. (1G)

Yerel düzeyde sermayeler arası rekabet, Türkiye’de yerel kalkınma odakları üzerine yapılan çalışmaların da vurguladığı gibi, birbirinden görererek öğrenme, bir diğeri takip etme gibi pratiklerin yanı sıra çeşitli yatay işbirliği uygulamalarını da beraberinde getirmektedir (krş. Ayata, 2004; Eyüboğlu, 2000; Türkün- Erendil, 2000). Tek tek sermayedarlar tarafından sorun olarak tanımlanan bu tür pratiklerin, yerel düzeyde kolektif bir verimlilik artışı sağladığı gibi (Ansal, 1997: 228), “rekabetçi fakat yardımlaşmacı bir sanayi atmosferinin” oluşmasını sağladığı ileri sürülmüştür (Pıncıoğlu, 2000: 304). Konuya ilişkin yazında başka ülke deneyimlerine dayanılarak belirtildiği gibi, firmaların ciddi sermaye, finansman ve pazar kısıtı yaşadıkları dönemlerde, kapasite artırımına gidememeleri nedeniyle bu tür “yatay işbirliği” örneklerine rastlanılmaktadır (Ansal, 1997: 230). 1990’lı yıllarda Denizli’de yapılan bir araştırmada da gelen talebi geri çevirmemek için birbirinin yerine iş yapmanın, sınırlı sermayeye sahip firmaların özellikle kriz zamanlarında piyasada kalmak için başvurduğu bir yöntem olduğu gözlenmiştir (Türkün-Erendil, 2000:110). Denizli’de yapılan görüşmelerde de firmaların kendi kapasitelerini aşan üretim siparişleri aldıklarında birbirilerinden işçi ödünç almalarının yaygın bir pratik olduğu ileri sürülmüştür. Türkiye’de 2003 yılında çıkartılan son İş Kanunu’nda bu konuda yapılan düzenlemelerin niteliği, sermaye-emek ilişkilerine yeni bir boyut katmaktan çok, zaten yaşanmakta olan bir pratiğin yasal bir çerçeve oluşturularak düzenlenmesine çalışıldığını düşündürmektedir. Sermayenin yeniden yapılanması sürecinin önemli bir boyutunu oluşturduğu üç ilde de gözlemlenebilen bu gibi işletmeler arasındaki işbirliği örneklerinin, “esnek uzmanlaşma” modeline geçiş sürecinde fason üretim ilişkilerinin yaygınlaşması ile birlikte gündeme geldiğine dikkat çekilmiştir (bkz. Köse ve Öncü, 1998a:139). Bu olgu,

Denizli’de görüşülen bir tekstilci tarafından “hem hısımız, hem hasımız” şeklinde betimlenmiştir (9D).¹¹

Uluslararası piyasalarda iş yapma zorunluluğunun, araştırma yaptığımız kentlerdeki firmaları bir düzeyde bir “modernleşmeye” ittiğinden de bahsedilmiştir (5G). Firmaların çeşitli kalite standartlarına uygun olarak iş yapma ve gerekli belgeleri alma çabaları, kayıtlı emek kullanımında çocuk emeğinden uzak durmaları ve iş kazalarına karşı gerekli önlemleri almaları biraz da övünülerek vurgulanan bu gelişmenin örnekleri olarak gösterilmiştir. ESO bünyesinde kurulan AB Komisyonu, GTO bünyesinde oluşturulan AB İş Geliştirme Merkezi, AB Bilgi Bürosu ve AB Bilgi Merkezi ile Denizli Sanayi Odası (DSO) bünyesinde oluşturulan AB Bilgi Bürosu bu çerçevede değerlendirilebilir. Ancak, Gaziantep, Denizli ve Eskişehir’de kayıtdışı emek kullanımının çok yaygın olduğu dikkate alınır, bu alanlarda gerçekten olumlu gelişmeler yaşandığına ilişkin ciddi kuşkular ortaya çıkmaktadır.

Sermayeler arası ilişkilerin bir başka önemli boyutunu, üretim süreçlerinin belirli sektörel uzmanlaşmaya bağlı olarak ölçek farklılıklarını gündeme getirmesidir. Örneğin, 2000’li yıllarda yapılan teknoloji yenileme yatırımları sonucu, iplik ve sentetik üretiminde çok önemli bir kapasite oluşturan Gaziantep, Denizli gibi havlu/bornoz üreten mamul madde üreticilerine ara malı üreten bir sektörel uzmanlaşmanın mekanı olmuştur. Benzer biçimde, yukarıda belirtildiği gibi Eskişehir, Arçelik gibi dayanıklı üretim malı üreticileri için çeşitli ara malları üretilen bir merkez olmasının sonucunda, Arçelik’in Romanya’da üretime başlamasıyla, ara malı üreten sanayilerin ihracata yönelmesine tanık olmuştur.

Sermaye-Emek İlişkileri

Gaziantep, Eskişehir ve Denizli’deki sermaye-emek ilişkileri de 1990’lar ve 2000’lerin sert rekabet ve kriz ortamından doğrudan etkilenmiştir. Yerel şirketlerin yukarıda bahsettiğimiz ayrışmanın neresinde olduğu sorusundan bağımsız olarak, emek açısından genel bir sendikasılaş(tır)ma ve kayıtdışılaş(tır)ma sürecini gözlemek mümkün görünmektedir. Yerel sermayedarlar ve sermaye örgütlerinin temsilcileri bu durumu ağırlıklı olarak kriz ortamına ve bu ortamda ne pahasına olursa olsun firmayı ayakta tutma kaygısının işçi tarafından da benimsenmiş olmasına bağlamışlardır (1G, 4E, 9E, 6D). Denizli Genç İşadamları Derneği (DEĞİAD) yetkilisi 2001 krizi sonrası kendi işyerinde yaşananları şöyle anlatmıştır:

Benim orda iş yerimde yaklaşık olarak 100 tane arkadaşımız çalışıyor. Oysa 2001 krizinden hemen sonra benim 50 tane arkadaşla bu işi götürebilecek pozisyonda olmama rağmen biz toplantı yaptık. Dedik ki, “Arkadaşlar durumumuzu biliyorsunuz. Nasıl bir yol izleyelim?”.... Bir yönetici olarak sizi buradan işim yok sizle işte bu kadarmış demek benim işime gelmiyor. Bir ekmeğe varsa bunu yüze bölelim beraber yiyelim olarak çıktık. Zaten ben kendi arkadaşlarım adına söylüyorum onlar da çok üzgündüler. Onlar da işte dediler ki ma-

11 Bu çarpıcı ifadenin yerelleşme yazınındaki karşılığı “düşman kardeşlik”tir (Peck ve Tickell, 1996: 280).

dem ki böyle yaklaşım var patrondan, biz dediler bir yıl zamsız çalışalım. Ya bu ne kadar duygulandırıcı bir olay ya. Bir işçiniz maaşın belki de onla yiyip, ailede işte dört kişilik bir aile. Ancak evini geçindirebilen, bir işçiniz size diyor ki ben gerekirse birkaç ay maaşımı içeride tutayım teklifinde bulunuyor. Ya bunlar çok duygu dolu anlar. Yani anlatırken sanki o anları bir daha yaşıyor-muşum gibi oldum ama. Gerçekten birazcıkta bu Denizli insanının karakteristik yapısından kaynaklanıyor. Çünkü hümanizm biraz daha ağır basar onlarda. Hiçbir patron işçisinin dışarıda kalmasına işsiz kalmasına göz yummaz. Ta ki tabi suistimal olmadığı müddetçe (6D).

Bu açıklamalar, sermayenin ayakta kalma mücadelesinin emeğin de ayakta kalma mücadelesi olarak algılandığı izlenimini doğuruyor olsa da bu durumun başta büyük işletmeler olmak üzere pek çok işletmenin her üç kentte de çok sayıda işçi çıkarmasını engellememiş olduğunu hatırlatmak gerekmektedir (1D, 4D, 4E, 6E, 8E). Doğrudan işçi çıkarmayan işletmelerde ise emekli olan işçinin yerine yenisinin alınmaması yaygın bir pratiktir (10D).

Kayıtdışı işçi kullanımı, araştırma yapılan üç kentte de yerel sermayenin kriz ve artan rekabet karşısında ayakta kalma stratejilerinin başında gelmektedir. Görüşmelerde, kayıt dışılaştırma süreci ile ilgili olarak, Türkiye ortamında sigortalı işçi çalıştırmanın ya da SSK ödemelerini zamanında yapmanın ya da yapmayanların haksız rekabete neden olduğu, zira bu konularda sık sık aflar çıktığı ve bu afların kayıtlı iş yapan şirketlerin fiilen kaybetmesine yol açtığı ileri sürülmüştür (1G, 5G, 10G, 1D, 3D). GSO yetkilisinin ifadeleriyle,

[e]ğer sigortasız işçi çalıştırıyorsanız ondan sonra kayıt dışı ekonomi ağırlıklaşırsa sizin sektörünüzde veya sizin şirketinizde, sizin dayanma gücünüz farklılaşıyor. Bu biraz Türkiye'deki şeyin anlatımı oldu ama maalesef gerçeklerin ifadesi. İşin boyunu uzatan da bunlar, haksız rekabet koşulları. İş sıkıntıya girer, insan enerji ödemez, SSK ödemez, sigortasız işçi çalıştırır falan fiilen derken işin boyu uzuyor. 2-3 sene sonra aflar çıkıyor, 18 ay taksitlendirmeler yapılıyor. Ödeyen içeri girmiş oluyor, ödemeyen şanslı oluyor bu ülkede (1G).

Denizli özelinde bu konuda yapılan bir yorum, bu kentteki emekçi kesimin henüz toprakla bağını koparmamış kişilerden oluşmasının, işsizlik, kayıt dışılaştırma ya da düşük reel ücret sorunlarının büyük çatışmalara dönüşmesini engellediği şeklinde. DSO'nun önde gelen bir yetkilisine göre,

[t]ekstil bir anda patlayınca, tarlada çalışan insanları getirip fabrikalarda işçi olarak çalıştırmaya başlamışlar. Dolayısıyla hâlâ daha bağı sürüyor. Hani toprağıyla da bir ilişkisi var. Zaten hemen köyünün yakınlarında fabrikalar tesisler kurulmuş. Genelde periferinde kurulduğu için buralar ayrıca biliyorsunuz Denizli önemli bir tarım merkezi. Dolayısıyla, insanlar fabrikalarda çalışanların çoğu tipik hani proleter dediğimiz insanlar değil. Toprağıyla bağı var. Günün içinde mesaisinde gidiyor üretimini yapıyor çıkıyor.

İşte 20 km ötede tarlasında oturuyor, yazın günün uzun olduğu günlerde gidiyor tarlasını biçiyor, ürününü biçiyor. O bağına koparmamış. Dolayısıyla işçi işveren ilişkilerini yumuşatıyor bu o açıdan baktığımızda. Onun için hani, diyelim ki emeğinden başka satabilecek bir şeyi yok kategorisinde bir proleter değil insanlar, önemli bir bölümü, benim kişisel gözlemim. Onun için o işçi işveren gerilimini görmek pek mümkün değil. Küçük ölçekli işletmelerden oluşuyor. Bir de ihtiyaçlar mevsimsel burada. Hani bir anda bir sipariş alınıyor, hemen işçiler çağrılıyor. Zaten tarlasında çalışıyordur o. Getiriliyor, birkaç ay üretim yapılıyor. Belki o tesis birkaç ay çok daha düşük kapasiteli. Dolayısıyla hani bu esneklik, onun getirdiği şey tam proleter olmama, toprakla bağının hala daha sürmesi, tarımda üretim yapması o gerilimi, yani doğal doğasında olan o gerilimi yumuşatan bir işlevi oluyor (2D).

Başka görüşmelerde, Denizli'nin Doğu'dan bile işçi çektiği söylendiğinden (4D, 11D), "toprakla bağlantılı işçi" tespiti iyimser bir görüşün ürünü gibi görünmektedir. Ancak bu iki bilgi, özellikle Denizli ve Gaziantep gibi tarımsal üretimin sürdüğü yörelerde, emek düzleminde de bir ayrışmanın yaşanmakta olduğunun ipuçlarını vermektedir. Bu tür kentlerde kültürel düzlemde, yerel sermaye ile görece daha yakın ilişkiler içine girebilen yerli işçilerle dışardan gelen işçilerin kısa vadeli iktisadi çıkarları birbirinden farklılaşmış gibi görünmektedir. Bunlar arasında ne tür çatışma ve dışlanma ilişkilerinin yaşandığı ise başlı başına bir sosyolojik araştırma konusudur.

Çeşitli hafifletici dinamiklere rağmen, Denizli, Eskişehir ve Gaziantep'te yerel sermaye, kayıt dışı emek kullanımının emekle arasında yaratabileceği çatışmaları idare edebilmek için sermaye birikim sürecine çeşitli düzeylerde eklenen geleneksel ilişki pratiklerine başvurmaktadır. Fabrika düzeyinde, sermaye sahibi ile işçi arasında, sermaye sahibinin işçinin ya da ailesinin eğitim, sağlık ve hatta düğün türü ihtiyaçlarını himayeci bir yapı içinde karşıladığı ilişkiler gelişmiş durumdadır (2G, 9D, 3E, 4E, 6E).¹² Büyüklükleri nedeniyle kayıt dışı işçi çalıştırmaları zor olan kimi büyük yerel firmaların ise benzer himayeci tutumları şehir ölçeğinde geliştirdikleri gözlenmiştir. Örneğin, bu tür büyük şirketler, emek maliyetlerini kısa süreli işçi çalıştırıp atarak düşürme pratiklerinin yaratabileceği ya da yarattığı toplumsal hoşnutsuzlukları, aslında aynı zamanda kârlı alanlar da olan, özel okul ve hastane türü toplumsal fayda sağlayan sektörlerle yatırım yaparak idare etmeye çalışmaktadırlar (7G).

Türkiye'de 1990'lı ve 2000'li yıllarda yapılan başka araştırmalarda da saptanan bir olgunun, sendikalı, sendikasız ama sigortalı ve kayıtdışı emek kullanımının, bu üç ilde de varolduğu gözlenmiştir.¹³ Bunu, Fordist/post-Fordist ayrımının

12 *Financial Times*'daki bir incelemede, Gaziantep'teki büyük ölçekli bir makine halısı firmasının çalışanları için, beş yıldızlı otellerde tatil ve ucuz konut yapımı gibi harcamalar yapması örnek gösterilerek, bu tür firma davranışlarının Türkiye'deki aile şirketlerinde yaygın olduğu ileri sürülmektedir: "A good boss helps on housing and holidays", *Financial Times*, 22.2.2006.

13 bkz. Eraydın (1999); Buğra, Adaman ve İnşel (2005).

farklı birikim rejimlerine tekabül etmediğine ilişkin değerlendirmeleri destekleyen bir gözlem olarak değerlendirmek mümkün gözükmektedir.¹⁴ Kriz ortamında sendikacı işçi sayısının giderek azalması, yerel sermayedarlar tarafından olumlu bir gelişme olarak değerlendirilmektedir. Zira pek çoğuna göre sendikacı işçi çalıştırmak, işletmenin rekabet gücünü azaltmakta ve çalışma ortamındaki huzuru bozmaktadır (3E, 8G). Bir yoruma göre,

[s]endikalaşma o kadar çok yoğun değil. Hatta şöyle söyleyim krizde sendikalaşma daha da tersine döndü bunu işçi de kabul etti. Yani yeter ki işim devam etsin yeter ki ben işimden olmayım düşüncesiyle sendikalaşma zaten azdı geriye gitti. Zaten Türkiye’nin bir numaralı sorunu da sendikalaşma değil (1G).

Sendikalılık ya da toplu sözleşme pratiğine olumsuz tavır göstermeyen ve işçileri ile bu zeminde ilişki kurduğunu söyleyen işletme sahipleri de artan rekabet koşulları içinde buna daha fazla dayanamayacaklarını belirtmişlerdir (10G). Burada ilginç olan, özellikle kayıt dışılığın son derece kabullenilmiş olmasıdır (3G, 5G, 10D). Denizli’de görüşülen bir tekstil grubunda aynı mekanda biri sendikacı, diğeri sendikasız ve kayıt dışı emek kullanan iki ayrı firma ve bunlara ait fabrika binası bulunmaktaydı. Bu, görece büyük ölçekli sermaye kuruluşlarının kendi bünyelerinde üretim sürecini bütünleştirmeye başladığının ve farklı konularda uzmanlaşmış üretim birimlerinin birlikteliğinin aynı sermaye grubu çerçevesinde gerçekleştirildiğinin somut bir örneğini oluşturmuştur (bkz. Eraydın, 1999: 264, 273). Firma sahibi ve yöneticileri, koşulların bu durumu zorladığını, zaman içinde ürün çeşitlendirmesine giderek rekabet edebilmek için iki ayrı firma olarak örgütlenmenin kaçınılmaz hale geldiğini ve kayıtlı işçi kullanan işyerinde örgütlü olan sendika dahil, tüm çalışanların durumu kabullendiğini belirtmişlerdir. Araştırma kapsamında, sendika temsilcileri ya da işçilerle görüşme yapılmadığı için onların görüşlerini öğrenmek mümkün olmamakla birlikte, firma sahibi ve yöneticilerinin mevcut durumu rahatlıkla kabullenmeleri, çalışanlardan bu konuda fazla bir tepki almalarının bir emaresi olarak değerlendirilebilir.

Sermaye-Devlet İlişkileri

Türkiye’de yeni sanayi odakları ya da Anadolu Kaplanları üzerine liberal siyasal iktisat perspektifi ile yapılan çalışmaların çoğu yerel sermayeyi “devlete bağımlılığı olmayan, bu yönüyle ona minnettarlık duymayan” bir kesim olarak tanımlama eğilimindedir (Nişancı, 2006: 126; Öniş ve Türem, 2002). Bu tür bir eğilimi yerel sermayedarlarda ve bunların yerel düzeydeki örgütlerinin temsilcilerinde de tespit etmek mümkün görünmektedir. Yaptığımız görüşmelerde, devletin ilgisizliğine ilişkin görüşler, buna rağmen başarılı olan yerel yatırımcının üstün girişim-

14 “Birçok Fordist sanayi organizasyonunda hem Fordist kitlesel üretim hem de esnek uzmanlaşma modellerinin eşanlı var oldukları izlenmektedir.” (Köse ve Öncü, 1998a: 139). Ayrıca bkz. (Konukman, 1999: 379, dipnot 28).

ciliği, öngörü sahipliği ve gözüpekliliğine ilişkin anlatımlar eşliğinde açıklanmıştır (1G, 5G, 2D, 4D). Gaziantep'in önde gelen sermaye sahiplerinden birinin deyişiy-le devletin “gölge etmemesi yeterlidir” (7G, ayrıca 4G). Bu anlatımlara bakıldığında, ESO'nun, daha önce sözü edilen “topluma dönük sanayici” bildirisinde vurgulanan, “devletin bir yandan ekonomiyi düzenleyici, diğer yandan, ... sanayiciyi teşvik edici, ... hatta gerekirse zorlayıcı rol oynaması lazımdır” anlayışının günümüzde hiç etkisinin kalmadığı söylenebilir. Özellikle Gaziantep ve Denizli'de sermayedarlar, devletin sınırlı da olsa 1950'lerden başlayarak bu şehirlerde yaptığı yatırımları tamamen unutmuş gibidir. Daha da önemlisi, 1980 sonrasında dışa açılma sürecinde sağlanan hibe ya da çok düşük faizli kredilerin, “yeni sanayi odakları”nın oluşmasında kritik bir rol oynamış olmasıdır (Eraydın, 1999: 270). Görüşülen birçok sanayici, dışa açılma sürecinde kendi kentlerindeki sanayi yatırımlarının ivme kazandığı bir dönüm noktası olarak Turgut Özal dönemini anımsarken, çeşitli fonlardan sağlanan olanakları, her nedense, devletin kendi sermaye birikim süreçlerine yaptığı bir katkı olarak görmemekteydiler. Doğru biçimde saptandığı gibi, girişimcilerin devletin hiçbir biçimde katkısı olmadan başarıya ulaştıkları savı gerçekleri yansıtmaktan uzaktır (Eraydın, 1999: 271).

Bu çerçevede, sanayicilerin devletle olan ilişkilerinde “konjonktüre göre hareket” ettiklerine ve bu nedenle zaman zaman çelişkili açıklamalar yaptıklarına ilişkin gözleme katılmamak da mümkün değildir (Eyüboğlu, 2000: 65). Nitekim görüşülen Gaziantep'in önde gelen ailelerinden birinin mensubu bir müteşebbis, devletle olan ilişkilerini kendi içinde çelişkili bir biçimde şöyle tanımlamıştı:

Devletle de hiçbir işimiz yok. Devletin bugüne kadar yapmış olduğu, açtığı özelleştirme ihalelerinin 3-4 tanesine katıldık biri nasip oldu, birini alabildik. Onun dışında devlete ne mal satarız ne mal alırız, ne ihalesine gireriz (7G).

Öte yandan, 2003 sonrasında, döviz kurundaki değişimin de etkisiyle, Çin mallarının iç piyasada rekabetinden rahatsız olan sanayicilerin görüşlerini yansıtan GSO Başkanı devletin Türk sanayiini korumadığını ileri sürmekte ve “acil bir sanayi koruma planı” talep etmekteydi.¹⁵ Denizli'de görüşülen büyük bir sanayici de “sanayi rekabet edebilir halde tutmak için koruma” gerektiğini ileri sürmekteydi (10 D).

Kendilerine yarar sağladığı sürece, özendirme ve koruma taleplerinde bulunan ancak devletin kendi birikim süreçlerine yaptığı katkıları yadsıma eğiliminde olan girişimciler, kendilerine zararı dokunduğunu düşündükleri uygulamalardan şikayet etmekten geri durmamaktadırlar. Sermaye hareketlerinin liberalizasyonu yolu ile uluslararası sermaye piyasaları ile bütünleşmenin, çağdaş uygarlık düzeyinin günümüzdeki somutlanma biçimi olarak sunulduğu bir süreçte, adeta olağan bir nitelik kazanan derin ekonomik ve toplumsal bunalımların sorumlusu olarak “devlet”in ve uyguladığı politikaların gösterilmesi ise artık kanıksanan bir başka neoliberal yanılısamadır.

15 Nejat Koçer, *Dünya*, 5.8.2005.

Türkiye’de devlet-sermaye ilişkilerinin somutlaştığı alanlardan birisi teşvik politikalarıdır. AKP iktidarının ilk beş yıllık döneminde gündeme gelen ve teşvik verilmesi öngörülen kalkınmada öncelikli illerin kapsamını genişleten 5350 sayılı teşvik kanunu Denizli ve Gaziantep’li işadamlarının en çok tepki gösterdiği konulardan birini oluşturmaktadır. Devletin koyduğu dolaylı vergiler ve enerji masraflarının üretim maliyetlerini çok artırdığından yakınan yerel sermaye temsilcileri, çevre kentlere verilen teşviklerin, bu kentlerdeki benzer maliyetleri yarı yarıya düşürerek, kendileri açısından haksız rekabete neden olmasından yakınmışlardır (1G, 1D, 2D, 3D, 6D, 7D, 9D, 10D). Bir Denizli Sanayi Odası yetkilisine göre, Denizli’nin girişimci bir ruha sahip olmayan komşularına verilen teşviklerle, aslında, Denizli’li sanayicinin girişimci ruhu cezalandırılmaktadır (2D).¹⁶ Bu şikayetlerin, aslında, bir tür devlet desteği arayışının ifadesi olduğu da gözden kaçmamaktadır. Nitekim Gaziantep’li bir sanayiciye göre ise, “[h]erkese verilen teşvik teşvik değildir” ve yeni rekabet merkezlerinin yaratılması yerine mevcut cazibe merkezlerinin desteklenmesi gerekmektedir (1G).

Bu tespit, Türkiye’de yerel sermaye temsilcilerinin, neoliberal söylemin idealize ettiği “piyasa aktörleri karşısında ‘tarafsız’ bir devlet anlayışını” benimsemekten aslında oldukça uzak olduklarını göstermektedir. Bu, salt bu araştırma kapsamındaki yerel sermaye temsilcileri ile sınırlı bir tesbit olarak da düşünülmemelidir. 1980 öncesinde olduğu gibi sonrasında da İstanbul ile özdeşleştirilen büyük sermaye gruplarının, ithal kotalarından ihracat teşviklerine kadar birçok konuya ilişkin ısrarla vurguladıkları tavırlarda da benzer bir eğilim kendini göstermektedir (Yalman, 2009).

Kapitalizmin eşitsiz gelişiminin mekansal düzeye bir yansıması olan bölgeler arasındaki gelişmişlik farklarının azaltılması için bölgesel gelişmeye vurgu yapılmasının Türkiye’nin planlı kalkınma deneyimi açısından uzun bir geçmişi olduğu belirtilmişti. Günümüzde ise, AB’nin Lizbon stratejisinin izdüşümü olarak izlenmesi öngörülen bölgesel kalkınma stratejisinin tanımlayıcı unsurunun bölgesel rekabetin artırılması olarak tanımlanması dikkat çekicidir. Dokuzuncu Kalkınma Planında izleneceği belirtilen bu yaklaşım şöyle ifade edilmiştir:

Bölgelerde; yenilikçi, rekabet edebilir, dinamik ve yüksek katma değer yaratabilen öncü sektörler seçilecek ve desteklenecektir. Bölgesel ve sektörel önceliklere dayalı, daha seçici ve mekansal odaklı devlet yardımları sistemi ile uygulamanın izlenmesi ve sonuçlarının değerlendirilmesi için gerekli mekanizmalar oluşturulacaktır. ... Sürükleyici sektörler liderliğinde ve güçlendirilmiş sosyal ağ yapısı içinde kümelenmelerin desteklenmesi sağlanacaktır. Bu çerçevede; yerel kümelenme alanlarını destekleyici, kümedeki aktörler arasında işbirliğini artırıcı ve kümenin dünya piyasaları ile entegrasyonunu sağlamaya yönelik mekanizmaların oluşumu özendirilecektir.

16 Aynı ifade DEĞİAD yetkilisi tarafından da dile getirilmiştir (6D).

Bölgeler arası gelişme farklarının, en azından Planlı dönem boyunca giderilememesinin en önemli nedenlerinden birisi, Güneydoğu Anadolu gibi bölgelerden sermaye kaçışı sonucu yatırımlar için gerekli kaynakların sağlanamaması olduğuna göre, yeni kurumsal düzenlemelerin, tarihsel olarak belirleyici olmuş bu olguyu tersine çevirebileceği çok kuşkuludur. Sektörel ve mekansal odaklı olacağı belirtilen teşviklerin bu konuda ne denli etkin olacağını zaman gösterecek olmakla beraber, bu tür bölgesel projelerin sürdürülebilir rekabet gücü olan ekonomik mekanlar yaratmakta yeterli olacağı konusunda, konuya ilişkin yazından destek bulmak zor görünmektedir (bkz. Jessop ve Sum, 2006: 293).

5. Sonuç

Tarihsel olarak farklı yerel sanayileşme deneyimlerinin temsilcileri olsalar da Gaziantep, Denizli ve Eskişehir’de sermaye-emek-devlet ekseninde yaşanan çok boyutlu ilişkilerde günümüzde ortak bazı eğilimler tespit edilebilmesi, bu makaledeki tartışmalardan çıkarılabilecek kendi başına önemli bir sonuçtur. Zira bu, iktisadi gelişme savlarını ithal ikamecilik ile ihracata dayalı sanayileşme arasında kurduğu karşıtlıklar üzerinde yükselten hakim neoliberal söylemin geçersizliği anlamına gelmektedir.

Makalede tartışmaya açılan ortak eğilimlerin bir kısmı, kendisini söylemsel düzeyde ortaya koymaktadır. Hemen hemen her kesimden sermayedar tarafından benimsenmiş görünen devlet müdahalesi karşıtı söylem, başta medya olmak üzere, pek çok kanaldan yeniden üretilen neoliberal savların tekil sermayedarlar üzerindeki etkililiğinin bir ifadesidir. Piyasa ve devletin karşıt ve birbirinden ayrı alanlar olduğu varsayımına dayanan bu söylem, görüşmelerde yine aynı sermayedarlar tarafından yapılan başka çelişkili yorumlar yoluyla zımnen yanlışlanmıştır.

Görüşülen sermaye sahiplerinin çoğunluğu tarafından dile getirilen bazı somut sorunlar ise son yıllarda Türkiye’de sık sık vurgulanan istihdamsız büyüme ve mülksüzleşme süreçlerinin sermaye içinde hangi kesimler üzerinde etkili olduğunu da açıklar niteliktedir. Görüşülen yetkililerin açıklamalarından, Gaziantep, Denizli ve Eskişehir’de özellikle KOBİ’lerin ciddi bir sermaye kısıtı içinde olduğu, yüksek faizler, değerli kur politikaları ve finansal krizler nedeniyle kapasite artırımına gitmekte zorlandıkları anlaşılmaktadır. Bu şartlar altında bu tür firmalar açısından bir tercihten çok bir zorunluluk olarak ortaya çıkan ihracat çabaları, konjonktüre bağlı olarak inişli çıkışlı bir seyir izlemekte, katma değeri yüksek ürünlerde uzmanlaşma açısından fazla etkin olamamaktadır.

Sertleşen rekabet koşulları içinde, emek yoğun sektörlerin hakim olduğu Gaziantep, Denizli ve Eskişehir’de yerel sermayenin, ayakta kalabilmek için başvurduğu stratejilerin başında, sendikasılaştırma ve kayıt dışılaştırma yoluyla emeğin muhalafet gücünün kırılarak üretim sürecinden aldığı payın azaltılması gelmektedir. Neoliberal küreselleşme süreci içinde baş gösteren vahşi sömürü koşulları için-

de emeğin, mevcut toplumsal ilişki kalıplarını tehdit eden bir kesim olarak ortaya çıkmamasında, yerel sermayenin himayeci işletme pratiklerinin başarısının büyük etkisi bulunmaktadır.

Küçük ve orta ölçekli yerel sermayenin, genel olarak sermayenin yeniden üretimi sürecine olan katkısını, tekil sermayedarların gündelik tavır ve tercihleri içinden bütünlüklü olarak çıkarmak oldukça zordur. Zira, Eskişehir, Gaziantep ve Denizli'de görüşülen sermayedarlar arasında, firmalarında çalışan işçilerinden gelebilecek daha fazla hak/ücret ya da sendikalaşma yönündeki talepleri siyasi tercihleri nedeniyle düşmanca karşılayabilecekler olduğu gibi, bu tür taleplere karşı saygılı olduklarını belirten ve bu açıklamalarında samimi görünenler de bulunmaktaydı. Farklı siyasi ve kültürel duruşlara sahip olan sermayedarların, kapitalist gelişme süreci içinde emek karşıtı ortak bir sermaye pratiği içine nasıl çekildiklerini eleştirel olarak açıklayabilmek için, kapitalizm içinde sermaye-emek çelişkisini sermaye lehine yeniden üretmede başat rol oynayan "piyasa" söyleminin somut gerçekliği içinde kapsamlı bir eleştiriye tabi tutulması gerekmektedir. Zira, emeğin kendi gücüne yabancılaşması üzerinde yükselen ve bunu sürekli olarak yeniden üreten kapitalist piyasa yapısı, kapitalist üretim ilişkilerinin çelişkilerine ve krizlerine "kendiliğindenlik" kazandırarak emeğin mücadele gücünü kıran, kapitalist üretim ilişkilerinin gündelik yaşamda hem meşru hem de genişleyen bir şekilde yeniden üretilmesini sağlayan (Wood, 1995: 45-6) en önemli dinamiklerden biridir. Kendiliğinden doğal bir alan değil, sınıflar, sermayeler, ırklar, cinsiyetler ve devletlerarası eşitsiz güç ilişkileri içinde tarihsel olarak kurulan siyasi bir dolayım olduğu bugüne kadar pek çok Marksist teorisyen tarafından başarıyla gösterilen piyasa ilişkilerinin, farklı tarihsel bağlamlar içinde eşitsizlikleri ve sermaye tahakkümünü nasıl içselleştirip yeniden ürettikleri sorusu, yapısal bir bilinmez olarak kabul edilmekten çıkarılıp, somut alan araştırmaları yoluyla yanıtlanmayı beklemektedir.

Görüşme Bilgileri

Bu araştırmada, KOBİ'lerin tanım, nitelik ve sınıflandırılmasına ilişkin 2005 yılında çıkartılan yönetmeliğe uygun olarak, 0-50 işçi çalıştıran işletmeler "küçük", 50-250 işçi çalıştıran işletmeler "orta" ve 250 kişinin üzerinde işçi çalıştıran işletmeler "büyük" ölçekli işletme olarak tanımlanmıştır.¹⁷

Gaziantep (Haziran 2003)

- (1G) Gaziantep Sanayi Odası (GSO) yetkilisi
- (2G) GSO yetkilisi
- (3G) GSO yetkilisi
- (4G) Gaziantep Ticaret Odası (GTO) yetkilisi
- (5G) Gaziantep Genç İşadamları Derneği (GAGİAD) yetkilisi

¹⁷ Yönetmeliğin metni için bkznz. http://www.tobb.org.tr/organizasyon/sanayi/kobi/kobi_tanimi_yonetmelik.doc. Bu yönetmeliğe dikkatimizi çeken Nazır Kapusuz'a teşekkür ederiz.

- (6G) Gaziantep Müstakil Sanayici ve İşadamları Derneği (MÜSİAD) yetkilisi
- (7G) Tekstil, sağlık ve ambalaj sektörlerinde iş yapan büyük ölçekli bir firma yetkilisi
- (8G) Hazır giyim sektöründe iş yapan orta ölçekli bir firma yetkilisi
- (9G) Tekstil sektöründe iş yapan orta ölçekli bir firma yetkilisi (MÜSİAD üyesi)
- (10G) Gıda sektöründe iş yapan orta ölçekli bir firma yetkilisi
- (11G) Ambalaj sektöründe iş yapan küçük ölçekli bir firma yetkilisi

Eskişehir (Haziran 2003, Şubat 2004)

- (1E) Eskişehir Sanayi Odası (ESO) yetkilisi
- (2E) Hazır giyim, otomotiv, bilişim, petrol sektörlerinde iş yapan büyük ölçekli bir firma yetkilisi
- (3E) Isınma sektöründe iş yapan büyük ölçekli bir firma yetkilisi
- (4E) Gıda sektöründe iş yapan orta ölçekli bir firma yetkilisi
- (5E) Mermer sektöründe iş yapan orta ölçekli bir firma yetkilisi
- (6E) Makina sektöründe iş yapan küçük ölçekli bir firma yetkilisi
- (7E) Ambalaj sektöründe iş yapan küçük ölçekli bir firma yetkilisi
- (8E) Ara mal üreticisi küçük ölçekli bir firma yetkilisi
- (9E) Enerji sektöründe iş yapan küçük ölçekli bir firma yetkilisi
- (10E) Gıda ve taş-toprak sektöründe iş yapan küçük ölçekli bir firma yetkilisi
- (11E) Hazır giyim sektöründe büyük ölçekli firma sahibi
- (12E) Gıda sektöründe orta ölçekli firma sahibi
- (13E) Metal işleme sektöründe küçük/orta ölçekli firma sahibi

Denizli (Mart 2005)

- (1D) Denizli Sanayi Odası (DSO) yetkilisi
- (2D) DSO yetkilisi
- (3D) DSO yetkilisi
- (4D) Denizli Ticaret Odası (DTO) yetkilisi
- (5D) DTO yetkilisi
- (6D) Denizli Genç İşadamları Derneği (DEĞİAD) yetkilisi
- (7D) Tekstil ve bakır tel sektöründe iş yapan büyük ölçekli bir firma yetkilisi
- (8D) Toprak-taş, otomotiv ve makina sektörlerinde iş yapan büyük ölçekli bir firma yetkilisi
- (9D) Hazır giyim ve tekstil sektöründe iş yapan büyük ölçekli bir firma yetkilisi
- (10D) Tekstil sektöründe basma ve boyama işi yapan büyük ölçekli bir firma yetkilisi
- (11D) Tekstil sektöründe iş yapan orta ölçekli bir firma yetkilisi ■

Kaynakça

- Ansal, H. (1997) "Üretim Organizasyon Biçimi Olarak Anadolu Kaplanları ve Dünyadaki Benzerleri", *1997 Sanayi Kongresi Bildiriler Kitabı*, Ankara, Makina Mühendisleri Odası.
- Ataay, F. (2001) "Türkiye Kapitalizminin Mekansal Dönüşümü", *Praksis* 2, 53-97.
- Ataay, F. (2005) *Kamu Reformu İncelemeleri*, Ankara: Ankara Tabib Odası Yayınları.
- Ataay, F. (2006) *Neoliberalizm ve Devletin Yeniden Yapılandırılması*, Ankara: De Ki Basım Yayım.
- Ayata, S. (2004) "Bir Yerel Sanayi Odağı olarak Gaziantep'te Girişimcilik, Sanayi Kültürü ve Ekonomik Dünya ile İlişkiler", İlkın, S., O. Silier, ve M. Güvenç (der.), İlhan Tekeli için Armağan Yazılar içinde, İstanbul: Tarih Vakfı Yayınları, 559-590.
- BSB (2005) 2005 "Başında Türkiye'nin Ekonomik ve Siyasal Yaşamı Üzerine Değerlendirmeler", http://www.bagimsizsosyalbilimciler.org/Yazilar_BSB/BSB2005Mart.pdf, indirilme tarihi: 5 Aralık 2009.
- BSB (Bağımsız Sosyal Bilimciler) (2007) *IMF Gözetiminde On Uzun Yıl 1998-2008: Farklı Hükümetler, Tek Siyaset*, İstanbul: Yordam Kitap.
- BSB (Bağımsız Sosyal Bilimciler) (2008) *2008 Kavşağında Türkiye*, İstanbul: Yordam Kitap.
- Brenner, N. (2004) "Urban Governance and the Production of New State Spaces in Western Europe, 1960-2000" *Review of International Political Economy* 11 (3): 447-488.
- Buğra, A., F. Adaman, ve A. İnsel (2005) *Çalışma Hayatında Yeni Gelişmeler ve Türkiye'de Sendikaların Değişen Rolü*, Boğaziçi Üniversitesi Sosyal Politika Forumu, Araştırma Raporu.
- ESO (1981) *Eskişehir Sanayi Odasının 10 Yılı ve Mümtaz Zeytinoğlu*, İstanbul: Eskişehir Sanayi Odası Yayını No.18., Eraydın, A. (1994) "Changing Spatial Distribution and Structural Characteristics of the Turkish Manufacturing Industry", F. Şenses (der.) *Recent Industrialisation Experience of Turkey in a Global Context* içinde, London:Greenwood Press, 155-174.
- Eraydın, A. (1999) "Sanayinin Anadoluya Yaygınlaşması ve Son Dönemde Gelişen Yeni Sanayi Odakları", *75 Yılda Çarklardan Chip'lere* içinde, Tarih Vakfı Yayınları, 257-278.
- Eraydın, A. (2002) *Yeni Sanayi Odakları, Yerel Kalkınmanın Yeniden Kavramlaştırılması*, Ankara: ODTÜ Mimarlık Fakültesi.
- Eyüboğlu, D. (2000) *Anadolu Sanayiinde Girişimci Özellikleri*, Ankara: Milli Prodüktivite Merkezi.
- Gough, J. (2004) "Changing Scale as Changing Class Relations: Variety and Contradiction in the Politics of Scale", *Political Geography* 23: 185-211.
- Haugerud, A. (2003) "The Disappearing Local", Ali Mirsepassi, Amrita Basu and Frederick Weaver (der.), *Localizing Knowledge in a Globalizing World* içinde, Syracuse University Press, 60-81.
- Jessop, B. ve N.-L. Sum (2006) *Beyond the Regulation Approach*, Edward Elgar.
- Karaçay-Çakmak, H. ve L. Erden (2005) "Yeni sanayi Odakları ve Sanayinin Yeni Mekan Arayışları: Denizli ve Gaziantep Örneği", *C.Ü.İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 6 (1): 111-129.
- Konukman, A. (1999) "Esnek Üretim Tekniklerinin Türkiye'nin Sanayileşme Stratejisi Açısından Geçerliliği", *Türk-İş 1999 Yıllığı*, Cilt 2: 363-382.
- Köroğlu, B. A. ve B. Beyhan (2003) "The Changing Role of SMEs in the Regional Growth Process: The Case of Denizli", Fingleton, B., A. Eraydın ve R. Paci (der.), *Regional Economic Growth, SMEs and the Wider Europe* içinde, Ashgate, Aldershot-England ve Burlington-USA, 229-245.
- Köse, A. H. ve A. Öncü (1998a) "Dünya ve Türkiye Ekonomisinde Anadolu İmalat Sanayii: Zenginleşmenin mi Yoksa Yoksullaşmanın mı Eşiğindediriz?", *Toplum ve Bilim*, 77: 135-158.
- Köse, A. H. ve A. Öncü (1998b) "Türkiye'de Sanayileşme Deneyimi", *Görüş*, 35, Mayıs-Haziran, 42-47.
- MacLeod, G. (2001) "New Regionalism Reconsidered and the Remaking of Political Economic Space", *International Journal of Urban and Regional Research*, 25 (4): 804-829.
- Nişancı, E. (2006) "1980 Sonrası Dönüşümde Devlet-Sermayedar İlişkilerinin Rolü Üzerine", *Toplum ve Bilim*, 106: 110-136.
- Onaran, Ö. (2007) "İşsizlik ve Alternatif Politikalar", DISK'in düzenlediği 'Türkiye'de İşsizliğin Çözüm Yolları ve Sendikalar' çalıştayına sunulan bildiri, 14 Nisan 2007.

- Öniş, Z. ve U. Türem (2002) "Entrepreneurs, Democracy, and Citizenship in Turkey", *Comparative Politics*, 34 (4): 439-456.
- Öniş, Z. ve İ. E. Bayram (2008) "Temporary star or emerging tiger? Turkey's recent economic performance in a global setting", *New Perspectives on Turkey*, 39: 47-84.
- Özaslan, M. (2006) "Spatial Development Tendencies and Emergence of New Industrial Districts in Turkey in the post-1980 Era" <http://66.102.1.104/scholar?hl=tr&lr=&q=cache:pXQHARE8n6MJ:www.ersa.org/ersaconfs/ersa06/papers/834.pdf+%22anadolu+kaplanlar%C4%B1%22>
- Özler, Ş., E. Taymaz, ve K. Yılmaz (2007) "History Matters For The Export Decision: Plant Level Evidence From Turkish Manufacturing Industry", Tüsiad-Koç University Economic Research Forum Working Paper Series, Working Paper 0706, March 2007.
- Peck, J. ve A. Tickell (1996) "Searching for a New Institutional Fix: the After-Fordist Crisis and the Global-Local Disorder", Ash Amin (der.), *Post-Fordism, A Reader* içinde, Oxford: Blackwell, 280-315.
- Pınarcıoğlu, M. (2000) "KOBİ'ler, Kolektif Verimlilik ve Sorunları" *Toplum ve Bilim*, 86, 303-317.
- Somel, C. (2002) "İhracata Dayalı Büyüme: Tarihsel Bir Bakış", *TES-İŞ Dergisi*, Sayı 2002-4, 24-29.
- Sönmez, A. (2001) *Doğu Asya "Mucizesi" ve Bunalımı: Türkiye için Dersler*, İstanbul: Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Şen, M. (1995) "Türkiye Burjuvazisinin Anatomisi", *Toplum ve Bilim*, 66: 46-67.
- Şenses, F. ve E. Taymaz (2003) "Unutulan bir Toplumsal Amaç: Sanayileşme Ne Oluyor? Ne Olmalı?" A.H.Köse vd. (der.) *İktisadi Kalkınma, Kriz ve İstikrar: Oktar Türel'e Armağan* içinde, İletişim, 429-461.
- Şengül, T. (2000) "Siyaset ve Mekansal Ölçek Sorunu: Yerelci Stratejilerin Bir Eleştirisi", E.Ahmet Tonak (der.) *Küreselleşme* içinde. İmge Kitabevi.
- Tekeli, İ. (1981) "Dört Plan Döneminde Bölgesel Politikalar ve Ekonomik Büyümenin Mekansal Farklılaşması", *ODTÜ Gelişme Dergisi, Türkiye'de Planlı Gelişmenin Yirmi Yılı 1960-1980, Özel Sayısı*.
- Tekeli, İ. (2004) "Dünyaya Yerelden Bakmanın Bilimsel Açılımları Üzerine Bir Tartışma", yayınlanmamış çalışma, ODTÜ, Eylül 2004.
- Türkün- Erendil, A. (2000) "Mit ve Gerçeklik Olarak Denizli – Üretim ve İşgücünün Değişen Yapısı", *Toplum ve Bilim*, 86: 91-117.
- TÜSİAD (2005) *Türkiye'de Yeniden Yapılanma Arayışları: Seçilmiş Sektör/ Kurum Politika Örnekleri, TÜSİAD -T/2005-06/399*, İstanbul: TÜSİAD.
- TÜSİAD (2008) *Türkiye Ekonomisinin Büyüme Dinamikleri, TÜSİAD-T/2008-06/462*, İstanbul: TÜSİAD.
- Wood, E. M. (1995) *Democracy against Capitalism*, Cambridge: Cambridge University Press.
- World Bank (2000) "Memorandum of the President of the International Bank For Reconstruction and Development and the International Finance Corporation to the Executive Directors on A Country Assistance Strategy of the World Bank Group for the Republic of Turkey", November 28, 2000.
- World Bank (2003) "Memorandum of the President of the International Bank For Reconstruction and Development and the International Finance Corporation to the Executive Directors on A Country Assistance Strategy of the World Bank Group for the Republic of Turkey", October 2, 2003, Report No. 26756 TU.
- Yalman, G.L. (1984) "Gelişme Stratejileri ve Stabilizasyon Politikaları: Bazı Latin Amerika Ülkelerinin Deneyimleri Üzerine Gözlemler", İ.Tekeli vd. *Türkiye'de ve Dünyada Yaşanan Ekonomik Bunalım* içinde, Ankara: Yurt Yayınları, 83-164.
- Yalman, G.L. (2006) "Kapitalizm ve Devlet: Kuram ve Hegemonya", Akça, İ. ve B. Ülman (der.) *İktisat, Siyaset, Devlet Üzerine Yazılar: Prof. Dr. Kemal Saybaşılı'ya Armağan* içinde, İstanbul: Bağlam Yayıncılık, 35-48.
- Yalman, G.L. (2009) (yayınlanacak) *Transition to Neoliberalism: The Case of Turkey in the 1980s*, İstanbul: Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Yentürk, N. (1997) *Türk İmalat Sanayiinde Ücretler, İstihdam ve Birikim*, Friedrich Ebert Stiftung, Araştırma Sonuçları, İstanbul, Aralık 1997. Aynı çalışmanın yeniden basımı için bkz. *Türk-İş 1999 Yılı*, Cilt 2, 167-194.